

T. C.
KASTAMONU ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

MUSTAFA RAHMİ BALABAN'DA DİN VE AHLÂK ANLAYIŞI

AYŞENUR YILMAZ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DOÇ. DR. MEHMET FATİH KALIN

HAZİRAN – 2023

KASTAMONU

TAAHHÜTNAME

Bu tezin tasarımı, hazırlanması, yürütülmesi, araştırmalarının yapılması ve bulgularının analizlerinde bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu; ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada bana ait olmayan her türlü ifade ve bilginin kaynağına eksiksiz atıf yapıldığını, bilimsel etiğe uygun olarak kaynak gösterildiğini bildirir ve taahhüt ederim.

Ayşenur YILMAZ

İmza

ÖZET**YÜKSEK LİSANS TEZİ****MUSTAFA RAHMİ BALABAN'DA DİN VE AHLÂK ANLAYIŞI****AYŞENUR YILMAZ****KASTAMONU ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ****FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI****DANIŞMAN: DOÇ. DR. MEHMET FATİH KALIN**

Bu tez; psikoloji, pedagoji, felsefe, ahlâk, Türk dili, çocuk edebiyatı, medeniyet ve kültür tarihi gibi alanlarda telif ve tercüme faaliyetlerinde bulunan, Mustafa Rahmi Balaban'ın din ve ahlâkla ilgili görüşlerini ortaya koymaya çalışmaktır. Balaban'ın kırk üç yıl süren eğitim ve idarecilik çalışmaları yanında yazım faaliyetleriyle de ülkesinin gelişmesinde ve Batı kültür ve değerinin tanıtılmasında önemli etkisi olmuştur. Mustafa Rahmi Balaban, cumhuriyetin ilk döneminden itibaren önemli ansiklopedistlerden biri olmuş, ahlâk ve din alanında öncülük etmiştir. Düşünürümüz, Eski Çağda kabul edilen sadece dine dayalı ahlâkı yanlış gördüğü gibi, Modern Çağda kabul edilen yalnızca bilime dayalı ahlâkı da yanlış görmektedir. Ona göre ahlâkın ikisini bir arada oluşturmak en faydalı olanıdır. Bilime dayalı ahlâk nasıl kusurluysa, dine dayalı ahlâk da kusurludur. Bazı dini hükümlerin çağlara göre değiştirilmesini ve bunun bilimle desteklenmesini savunmakta olduğu görülmektedir.

ANAHTAR KELİMELEER: Mustafa Balaban, Ahlak, Din, Bilim, Eğitim.

Haziran 2023, 74 Sayfa

ABSTRACT**MSC THESIS****RELIGION AND ETHICS IN MUSTAFA RAHMI BALABAN****AYŞENUR YILMAZ****KASTAMONU UNIVERSITY INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCE****DEPARTMENT OF PHILOSOPHY AND RELIGION SCIENCES****SUPERVISOR:DOÇ. DR. MEHMET FATİH KALIN**

This thesis; The aim of this study is to reveal the views of Mustafa Rahmi Balaban, who is engaged in copyright and translation activities in fields such as psychology, pedagogy, philosophy, ethics, Turkish language, children's literature, civilization and cultural history, on religion and morality. Balaban had a significant impact on the development of his country and the promotion of Western culture and value with his writing activities as well as his forty-three years of education and administrative work. Mustafa Rahmi Balaban has been one of the important encyclopedists since the first period of the republic and pioneered in the field of morality and religion. Our thinker sees the morality based only on religion, which was accepted in the Ancient Age, as wrong, and also the ethics based on science, which is accepted in the Modern Age, as wrong. According to him, it is most beneficial to combine both of morality. Just as morality based on science is flawed, morality based on religion is also flawed. It is seen that he advocates changing some religious provisions according to the ages and supporting this with science.

KEYWORDS: Mustafa Balaban, Morality, Religion, Scienne, Education.

June 2023, 74 Page

TEŞEKKÜR

Bu çalışmaya başlarken tezin konusunu belirlememde bana öncülük eden ve çalışmanın ortaya çıkmasında tezi titizlikle okuyup bana eleştirileri ile yol gösteren, destekleri ile değerli katkılar sunan ve Din felsefesi alanında yetişmemden emeği olan Saygıdeğer Hocam Doç. Dr. Mehmet Fatih Kalın'a sonsuz teşekkür ederim.

AYŞENUR YILMAZ

Kastamonu, 2023

İÇİNDEKİLER

	<u>Sayfa</u>
TEZ ONAYI	ii
TAAHHÜTNAME	iii
ÖZET.....	iv
ABSTRACT	v
TEŞEKKÜR	vi
İÇİNDEKİLER	vii
1.GİRİŞ	1
1.1 Mustafa Rahmi Balaban'ın Hayatı, Eserleri ve Felsefesinin Beslendiği Kaynaklar.....	1
2.MUSTAFA RAHMİ BALABAN'DA DİNİN ANLAMI.....	16
2.1 Din Anlayışı	16
2.1.1 Dinin Kökeni ve Gelişimi	16
2.1.2 Tanrı Tasavvuru.....	20
2.1.3 Din-Eğitim İlişkisi	25
2.1.4 Din-Toplum İlişkisi	29
3.MUSTAFA RAHMİ BALABAN'DA AHLÂK'IN ANLAMI.....	33
3.1 Ahlâkın Kökeni ve Gelişimi.....	33
3.2 İçtimai Ahlâk	40
3.3 Semavi Dinlerde Ahlâk	45
3.4 Ahlâk Eğitimi	53
3.5 Ahlâki Bilinç	55
3.6 İlim-İman-Ahlâk İlişkisi	59
4. SONUÇ.....	70
KAYNAKLAR	72

1. GİRİŞ

1.1 Mustafa Rahmi Balaban'ın Hayatı, Eserleri ve Felsefesinin Beslendiği Kaynaklar

Mustafa Rahmi Balaban, Osmanlının son dönemleri ve Cumhuriyetin ilk dönemlerinde yaşamıştır. Cumhuriyet döneminin ilk ansiklopedistlerinden biri olarak kabul edilen Balaban, 1888'de Bergama'ya bağlı Balaban köyünde doğmuştur. Babası Hacı Hasan Efendi'nin oğlu Ömer Efendi, annesi Hacı Ali kızı Fatma'dır. Babaannesi ölünce dedesi Hacı Hasan Efendi'nin yanında büyümüştür. Balaban, yedi yaşına kadar doğduğu köyde kalmıştır. İlkokul ve ortaokulu Bergama'da tamamlamıştır. Bergama Rüştîyesinde okurken aynı zamanda Bergama Medresesinde dini öğrenim görmüş ve Terzizâde Mustafa Efendi'den Arapça, Farsça; Altınovalı İbrahim Remzi Bey'den matematik tahsil etmiştir.¹

Henüz çocuk yaşta iken bile idealist bir tavır sergileyen Balaban, aşar kâtipliği yaparak para biriktirmiş ve bu birikimini eğitimi için harcamıştır. Aynı zamanda idealleri uğruna macerayı da göze alan Balaban, bugünkü adıyla Yüksek Öğretmen Okulu diyebileceğimiz Darülmuallimin-i Aliye'ye sınavla öğrenci alınacağını öğrenince sınava girebilmek için babasından habersiz gizlice İstanbul'a gitmiştir. Sınavda oldukça yüksek bir başarı gösteren Mustafa Rahmi, babasını ikna etmiş ve 1907'de Yüksek Öğretmen Okuluna başlamıştır. Öğretimine başarıyla devam eden Balaban'ın bu başarısını çevresindekiler de fark etmiştir.²

1907'de girdiği İstanbul Dârülmuallimîn'de öğrenimini sürdürürken bir yandan da medresede; Arapça, Farsça, Usûl-i Fıkıh, fıkıh ve mantık derslerini takip etmiş, bu arada dönemin İstanbul müftüsü Fehmi Efendi'den mantık ve Arap edebiyatı okumuştur.³

¹ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yayınları, İstanbul, 2013, s. 617.

² Ülken, a.g.e., s. 617.

³ Veli Ertan, "Mustafa Rahmi Balaban" md., DİA, c. V, s. 1.

23 Temmuz 1910'da Dârülmualimîn'den birincilikle mezun olduktan sonra Maarif Nezareti tarafından Üsküp Darülmualimin Rüştîyesine pedagoji öğretmeni olarak tayin edilmiştir.

Kırk beş gün Üsküp'te Pedagoji öğretmenliği yaptıktan sonra Maarif Nezareti tarafından Adana Dârülmualim Müdürlüğüne tayin edilmiştir. Yüksek Öğretim Okulunda öğrenci olduğu dönem okulun müdürü Satı Bey'in referansıyla Adana Darülmualimin-i İbtidaiyesini kurmakla görevlendirilmiştir. 27 Kasım 1910'da okul müdürlüğüne atanmış ancak kendisi öğretmenliği daha çok sevdiği için bu atamadan memnun kalmamıştır.⁴ Burada üç yıl süren müdürlük ve öğretmenlik çalışmalarını takdirle karşılayan Maarif Nezareti onu Avrupa Talebe Müfettişliğine tayin etmiştir. Müdürlük görevini icra ederken nişanlanan Balaban İsviçre'ye gitmeden önce nikâhlanmıştır.⁵ Öğrencilik yıllarındaki disiplinini öğretmenlik yıllarına da taşıyan Mustafa Rahmi Bey, mesleğinin bütün gerekliliklerini yerine getirmekten geri kalmamış ve kendini öğrencilerine adamıştır. Henüz 21 yaşında iken eşine gönderdiği bir mektupta öğrencileri için: “Ben artık yalnız onlar için varım. Hayatımı, talebelerimin yükselmesine adadım.”⁶ diyen Mustafa Rahmi Balaban, öğrencilik yıllarındaki başarısını öğretmenlik kariyerine de taşımış, eğitim-öğretim hayatına devam etmiştir.

Eşini İsviçre'ye götüremeyen Balaban, İsviçre'ye gitmesi gerektiğini şu cümlelerle bildirmiştir:

“Senden uzaklaşacağım için çok üzgünüm ama bu perişan vatana ilim ve fen yüreği ile döneceğimden teselli buluyorum.”⁷

Eşi Zübeyde Hanım'a olan düşkünlüğüne rağmen ideallerinden ve vatanına hizmetten vazgeçemeyerek İsviçre'ye giden Mustafa Rahmi Balaban, “Cenevre’de Jean Jacques Rousseau Enstitüsünde felsefe, psikoloji ve pedagoji eğitimi görmüş ve Edward Monte, Pierre Bovet, Adolf Ferrière ve Th. Flournoy’dan dersler almıştır”.

⁴ Ertan, a.g.m., s. 1.

⁵ Şahin, a.g.e., s. 6.

⁶ Mustafa Şahin, **Hayatı ve Düşünceleri İle Mustafa Rahmi Balaban**, Ankara, Phoenix Yayınları, 2005, s. 5.

⁷ Şahin, a.g.e., s. 7.

Balaban'ın bu enstitüdeki çalışmalarını başarılı bulan Psikoloji Profesörü Edouard Claparede, Mustafa Rahmi'yi asistan olarak yanına almıştır. Balaban Cenevre'de bulunduğu dönemde, Türkiye'deki öğrenimi sırasında geliştirdiği Arapça, Farsça ve Fransızcaya ilâveten İngilizce ve Almanca da öğrenmiştir. Öğrendiği bu diller sayesinde Fransızca, Almanca ve İngilizce birçok eseri Türkçeye tercüme etmiştir. Avrupa ve Amerika ülkelerinin önemli yazarlarının eserlerinden okuyup, değerli gördüğü eserleri Türkçeye çevirmek Balaban'ın en büyük arzularından ve tutkularından biri haline gelmiştir.⁸

Balaban'ın Cenevre'ye gidişinin üzerinden bir yıl sonra Birinci Dünya Savaşı başlamış, bu sebeple Maarif Nezareti tarafından ülkeye geri çağırılmıştır.⁹ Savaş bitince tekrar gönderilmeme ihtimalini düşündüğü için ülkeye dönmeyi reddederek enstitünün pedagoji laboratuvarında asistanlığını yaptığı Claparède ile iki yıl boyunca çalışmaya devam etmiştir.¹⁰

İdealist ve çok başarılı bir eğitimci olan Mustafa Rahmi Balaban aynı zamanda birçok eser ve makale kaleme almış, gazetelerde birçok yazı yayımlamıştır. İlk olarak İkdam gazetesinin İsviçre muhabirliğini yapmaya başlayan Mustafa Rahmi Bey'in bu gazetede çok sayıda yazısı mevcuttur. Bu muhabirlik Balaban'ın yayın hayatına başlamasının ilk adımıdır. Buradaki çalışmalarından memnun kalan gazetenin sahibi Balaban'ın yazılarını basmaya başlamıştır.¹¹ Yine bu sıralarda tercüme çalışmalarına da başlamış olan Balaban, “Fenn-i Terbiye Tarihi” adlı kitabın çevirisini yaparak öğretmen okuluna armağan etmiştir.¹²

Cenevre'deki okulun tatile girmesi sonrasında Balaban, arkadaşı Mustafa Şekip Bey ile Almanca öğrenmek için Zürih'e gitmiştir. Arapçaya ve Farsçaya ilaveten Almanca, Fransızca, İtalyanca ve İngilizceyi öğrenmeyi de ihmal etmemiştir.¹³

⁸ Erdoğan, Mustafa, “*Medeni Hukuk*” **Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü**, İstanbul: Ensar Neşriyat. 2005; Şahin, a.g.e., s. 16.

⁹ Mustafa Rahmi Balaban, **Filozoflarla Birer Saat: Muhtasar Felsefe Tarihi**, Gayret Kitabevi, İstanbul 1947, s. 4.

¹⁰ Balaban, *Filozoflarla Birer Saat: Muhtasar Felsefe Tarihi*, s. 3.

¹¹ Şahin, a.g.e., s. 79.

¹² Şahin, a.g.e., s. 79.

¹³ Şahin, a.g.e., s. 4.

Balaban Avrupa’da kaldığı zaman zarfında memleketini, özellikle de doğduğu köyü çok özlediğini ve memleketine hizmet etme aşkıyla yanıp tutuştuğunu çeşitli vesilelerle ifade etmiştir. Köyüne ve tabiata karşı içinde duyduğu sevgiyi elli yıl sonra yazdığı bir şiirinde şöyle dile getirmiştir:¹⁴

Elli yıl önce ne idiysen içimde osun,
O'nun deniz gibi ova, gözlerimin dağlar,
İkindinde gümüş çay, kıblende meşelikler,
Yılda bir gelip toprağına yüz sürebilsem.
Baharda bayırların menevşeli lâleli,
Yazlarda buğdayların altın yıldız sorguçlu.
Güzün yamaçların burca burca kekikli,
Yılda bir gelip toprağına yüz sürebilsem.

Balaban’ın dil edinimindeki başarısı ve vatan sevgisi bir süre sonra tercüme faaliyetlerine yönelmesine vesile olmuştur. 1923 yılında Maarif Vekâleti ve Tercüme Heyetinde üye olarak çalışmaya başlayan Mustafa Rahmi Bey, Ziya Gökalp’ın milletvekili seçilmesi nedeniyle 28 Şubat 1924 tarihinde Gökalp’in yerine Maarif Vekâleti Telif ve Tercüme Encümeni Başkanı olarak tayin olmuştur.¹⁵ Eserlerinin çoğu, görevde bulunduğu bu yıllar içerisinde basılmıştır.

Bu görevi kısa sürmüş ancak kendisinin yazdığı ve çevirdiği kitaplardan pek çoğu Maarif Vekâleti tarafından basılmıştır. Mustafa Rahmi Balaban, çevirinin önemini şu cümleleriyle vurgulamıştır:

“Genç cumhuriyetimizin geleceği üzerinde eğitim çok önemli bir rol sahibidir. Yeni yetişecek insanımızı ancak Cumhuriyet için yetiştirerek fayda sağlayabiliriz. Cumhuriyet yüksek bir eğitime dayanır. Bence bugün en önemli işlerden biri, dünya eğitiminin ünlü eserlerini dilimize tercüme etmek olmalıdır. Bu eserler eğitim ordumuzun genç öğretmenlerine, giriştikleri çetin savaşta en değerli kaynak olacaktır.”¹⁶

Mustafa Rahmi Balaban kısa bir süre Telif ve Tercüme Encümeni Başkanlığı yapmış, bu görevinden ayrılır ayrılmaz da 19 Mart 1924’te Ankara Kız Lisesinde

¹⁴ Şahin, a.g.e., s. 23.

¹⁵ Balaban, Filozoflarla Birer Saat: Muhtasar Felsefe Tarihi, s. 4.

¹⁶ Şahin, a.g.e., s. 36.

Terbiye-i Etfal öğretmenliğine tayin edilmiştir. Ancak iki hafta sonra da İzmir Erkek Lisesi (İzmir Atatürk Lisesi) içtimaiyat öğretmenliğine atanmıştır.¹⁷

7 Nisan 1924'te İzmir Erkek Lisesi Felsefe öğretmenliğine tayin edilen Mustafa Rahmi Bey, bu görevinin yanı sıra İzmir Kız Muallim Mektebinde de felsefe dersleri vermeye başlamıştır. Kendisi yaşamının sonuna kadar hayran olduğu ve özlemine çektiği İzmir'de kalmıştır.¹⁸

Meslek hayatı boyunca birçok kurumda öğretmenlik yapan Mustafa Rahmi Balaban; çalıştığı kurumlarda felsefe, sosyoloji, Türk tarihi, öğretim yöntemleri gibi dersler vermiştir. Bu yıllarda, bir taraftan tercüme faaliyetlerine devam ederken diğer taraftan da İzmir'de on beş günde bir yayımlanan Fikirler dergisinde eğitim öğretim ile ilgili yazılar yazmıştır.¹⁹

Mustafa Rahmi Balaban; öğretmenlik, müdürlük, heyet başkanlığı ve kurul üyeliği gibi görevlerinin yanında çeşitli dergi ve gazetelerde yazmayı ihmal etmemiştir. Anadolu gazetesinin ve Gayret dergisinin devamlı yazarları arasında yer alan Balaban; Yenigün, Hâkimiyet-i Milliye, Islahat, Türk Sözü, İkdam gazetelerinde de çeşitli konularda yazılar yazmaya devam etmiştir.²⁰

Balaban bir taraftan çeşitli konularla ilgili eser yazma ve çeviri işiyle uğraşırken diğer taraftan da halkın eğitiminin ihmal edilmemesi için faaliyetler yapmıştır. Bu hedef doğrultusunda birkaç arkadaşıyla beraber dönemin etkin kurumu olan İzmir Halkevinin Köycülük Şubesine üye olmuştur. 1934-1941'de bu şubenin üyelik ve başkanlığını yapmıştır. 1943'te de İzmir Halkevleri Başkanı olmuştur. Halkın bilinçlendirilmesi için çok sayıda kitap ve makale yazan Balaban, köy köy dolaşarak

¹⁷ Milli Eğitim Bakanlığı Üçüncü Maarif Şurası, Tıpkı Basım, Milli Eğitim Basım evi, İstanbul, 1991; Şahin, a.g.e., s. 13.

¹⁸ Şahin, a.g.e., s. 63.

¹⁹ Marif Vekilliği Birinci Maarif Şurası, Tıpkı Basım, Milli Eğitim Basım evi, İstanbul, 1991; Şahin, a.g.e., s. 46-47.

²⁰ Şahin, a.g.e., s. 54.

konferanslar düzenlemiştir.²¹ Köycülük şubesinde görev yaptığı dönem boyunca İzmir’i tanıtmak amacıyla küçük kitapçıklar yayımlamayı da ihmal etmemiştir.²²

Maarif Vekâletinde bulunan Balaban 1929’da Cenevre’de, Bergama’yı Sevenler Cemiyeti ile İzmir ve Havalisi Asar-ı Atıka Muhipler Cemiyeti’nin üyeleri arasında yer almıştır. Ayrıca 1939’da toplanan Birinci Maarif Şurasına, 1946’da toplanan Üçüncü Milli Eğitim Şurasına ve 1949’da toplanan Dördüncü Milli Eğitim Şurasına şura üyesi olarak katılmıştır. Balaban’ın bu şuralara davet edilmesi, onun eğitimle alâkalı düşüncelerine ne derece önem verildiğini göstermesi açısından önemlidir.²³

Yurtdışında bulunduğu yıllarda talebesi olduğu Adolf Ferrierre ve Pierre Bovet gibi hocalarını ülkemize getirerek onların konferanslar vermesini sağlamıştır. Bu konferanslardaki bildiriler yayımlanmıştır.²⁴ Ülkesine hizmet etmeyi ve yeni nesillerin yetişmesine katkıda bulunmak için çalışan Balaban, bütün hayatı boyunca çalışmalarını bu doğrultuda sürdürmüştür. Mustafa Rahmi Balaban 1953’te felsefe öğretmeni iken yaş haddinden emekliye ayrılmıştır.²⁵

Mustafa Rahmi Balaban’ın hayatıyla birlikte eserleri incelendiğinde, çevirinin ve okumanın ne denli önemli olduğunun farkına varmış, mütevazı olduğu kadar disiplinli bir insan olduğu da ortaya çıkmaktadır.²⁶ Balaban, hayatının tamamını ülkesine, yeni nesillerin yetişmesine, okumaya ve yine okumaya adanmıştır. Kendisi yurtdışında bir dönem eğitim görmesinin bütün meyvelerini toplamış ve bu birikimini de yine ülkesi için kullanmıştır.

Yurtdışındaki eğitim sistemlerini tanıtmış ve bu doğrultuda da birçok eseri Türkçeye çevirmiştir. Zaman zaman ülkesi için eleştirilerde ve önerilerde bulunmuştur. Eğitim adına özel hayatından ödünler veren Mustafa Rahmi Balaban, kızlarının eğitimiyle

²¹ Şahin, a.g.e., s. 13.

²² Şahin, a.g.e., s. 33.

²³ Kemal Gürsoy, “Lâiklik”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, c. XXVII, 2003, s. 60-61; Şahin, a.g.e., s. 67.

²⁴ Şahin, a.g.e., s. 45.

²⁵ Şahin, a.g.e., s. 15.

²⁶ Milli Eğitim Bakanlığı, Milli Talim ve Terbiye Dairesi Arşivi; Talim ve Terbiye Kurulu Karar Defteri, 25, Haziran 1929-82 ve 14 Temmuz 1932/114nolu kararlar; Şahin, a.g.e., s. 50.

özellikle ilgilenmiştir. Kendisi eğitim sisteminin, eğitim anlayışının yavaş yavaş değişmeye başladığı Türkiye’de dikkate değer çalışmalara imza atmıştır.²⁷

Mustafa Şahin’in yaptığı araştırmalar sonrasında ortaya çıkan verilere göre; Mustafa Rahmi Balaban’ın 37’si telif, 47’si tercüme olmak üzere toplam 84 kitabı bulunmaktadır.²⁸ Balaban ayrıca, gazete ve dergilerde yayımlanan bazı yazılarının üzerinde küçük değişiklikler yaparak kitaba dönüştürmüştür.²⁹

Mustafa Rahmi Balaban’ın felsefe ve psikoloji çalışmaları çok yönlü olmuştur. Onun ahlâkla ilgili düşüncelerinin tam olarak belirlenebilmesi için felsefe ve psikoloji alanındaki eserleri çalışmanın kapsamı dikkate alınarak içerik bakımından tanıtılmıştır. Mustafa Rahmi Balaban’ın telif eserleri şunlardır:

- Güzel Hikâyeler 3, Marifet Matbaası, Çocuklar Kütüphanesi, İzmir, 1337, 14+1=15 s.
- Mekteplilere Tatil Kitabı: Demet 1, Marifet Matbaası, İzmir, 1338, 14 s.
- Mekteplilere Tatil Kitabı: Demet 2, Marifet Matbaası, İzmir, 1338, 15 s.
- Mekteplilere Tatil Kitabı: Demet 3, Marifet Matbaası, İzmir, 1338, 16 s.
- Avrupa da Yeni Mektepler, Marifet Matbaası, Çocuklar Kütüphanesi, İzmir, 1338, 36 s.
- Güzel Hikâyeler 5, Ahenk Matbaası, Çocuklar Kütüphanesi, İzmir, 1338, 16 s.
- Güzel Hikâyeler 4, Ahenk Matbaası, Çocuklar Kütüphanesi, İzmir, 1338, 16 s.
- Halk Tekâmülü, İnkılâp Matbaası, İlim ve Hayat Külliyyatı:1, İzmir, 1339, 16 s.
- Terbiyevi Ruhیات Laboratuvarı, İstanbul, 1339 (1923), Matbaa-i Amire, TBMM Hükümeti Maarif Vekâleti Neşriyatından, 31+2 s.
- Mekteplerde İyilik Derneği, İnkılâp Matbaası, İzmir, 1339, 4 s.
- Çocuklar Cennet, Matbaa-i Âmire, TBMM Hükümeti Maarif Vekâleti Neşriyatından, Çocuklar Kütüphanesi:2, İstanbul, 1339, 16 s.

²⁷ Milli Eğitim Bakanlığı, Milli Talim ve Terbiye Dairesi Arşivi; Talim ve Terbiye Kurulu Karar Defteri, 25, Haziran 1929-82 ve 14 Temmuz 1932/114nolu kararlar; Şahin, a.g.e., s. 79.

²⁸ Şahin, a.g.e., s. 79.

²⁹ Şahin, a.g.e., s. 64.

- Gazi Paşa Hazretlerinin Maarif Umdesi ve Asrî Terbiye ve Maarif, Matbuat ve İstihbarat Matbaası, Ankara, 1339, 63 s.
- Bahtiyarname, Matbaa-i Amire, TBMM Hükümeti Maarif Vekâleti
- Neşriyatından, İstanbul, 1339, 16+1 s.
- Amerika kâşifi Kırstof Kolomb, İnkılâp Matbaası, Çocuklar Kütüphanesi:1, İzmir, 1339, 16 s.
- Küçük Felsefe Tarihi, İstanbul, 1339 (1923), Matbaa-i Amire, TBMM Hükümeti Maarif Vekaleti Neşriyatından, 181+1 s.
- Amerika Terbiye Kâmusu, Ruhیات Makaleleri, İstanbul, 1339 (1923), Matbaa-i Amire, TC Hükümeti Maarif Vekâleti Neşriyatından, 39+2 s.
- Dergâh-ı Mevlana, İnkılâp Matbaası, İlim ve Hayat Külliyyatı:2, İzmir, 1341, 16 s.
- Korkut Atanın Kitabı: Evvel Zamanda..., İstanbul, 1927, Maarif Kütüphanesi, 99 s.
- Dört Bucakta Mektepçilik, Ahenk Matbaası, İzmir Muallimler Birliği Neşriyatı:1, İzmir, 1928, 68 s.
- İlk Mekteplerde Ruhi Tetkikler (Münir Hayri ile birlikte), Hafız Ali Matbaası, Fikirler Neşriyatından:4, İzmir, 1934, 72 s.
- Portakal Kahramanı Balçovalı Mehmet Ali Amuca, Bilgi Matbaası, C. H. P. İzmir Halk Evi Köy Kolu Neşriyatı: 1, İzmir, 1937, 16 s.
- Kayısı Kahramanı Çiğillili İsmail Altıntaş, Cumhuriyet Basımevi, C. H. P. İzmir Halkevi Köy Kolu Neşriyatı: 2, İzmir, 1937, 16 s.
- Kınık'ta İlk Çekirdeksiz Yetiştirenlerde, Hakkı Kuşçu ile Yusuf Konyar, Cumhuriyet Basımevi, C. H. P. İzmir Halkevi Köy Kolu Neşriyatı: 3, İzmir, 1937, 16 s.
- Buğdayı, Cins At ve Sığırları ile Ünlü Böcek Köylü Tefik Üreten, Cumhuriyet Basımevi, C. H. P. İzmir Halk Evi Köy Kolu Neşriyatı: 4, İzmir, 1937, 16 s.
- Badem, Zeytin, Armut Kahramanı Hüseyin Masalcı, Cumhuriyet Basımevi, C. H. P. İzmir Halkevi Köy Kolu Neşriyatı: 5, İzmir, 1937, 16s.
- Köylerde Eskiçilikten Sonra Çiftlik Sahibi Olan Mehmet Zırhlı, Cumhuriyet Basımevi, C. H. P. İzmir Halkevi Köy Kolu Neşriyatı: 6, İzmir, 1937, 16 s.
- Özdemir Onbaşı, Cumhuriyet Basımevi, C. H. P. İzmir Halkevi Karagöz Oyunları: 1, İzmir, 1938, 15 s.

- Şehir mi Tövbeler Tövbesi, Cumhuriyet Basımevi, C. H. P. İzmir Halkevi Karagöz Oyunları: 2, İzmir, 1938, 15 s.
- Özdemir Onbaşı, Cumhuriyet Basımevi, C. H. P. İzmir Halkevi Karagöz Oyunları: 1, İzmir, 1938, 15 s.
- Şehir mi Tövbeler Tövbesi, Cumhuriyet Basımevi, C. H. P. İzmir Halkevi Karagöz Oyunları: 2, İzmir, 1938, 15 s.
- Buluş Çağı, Cumhuriyet Matbaası, İzmir, 1941, 22 s.
- Çevresinde Gezi ile İzmir Tarihi, Dost Basımevi, İzmir, 1946, 16 s. 31.
- Efez, Dost Basımevi, İzmir, 1946, 24 s.
- İzmir Agorasından Eski Tapınaklara, Cumhuriyet Basımevi, Ege Turizm Derneği yayınları:1, İzmir, 1946, 33 s.
- *Filozoflarla Birer Saat: Muhtasar Felsefe Tarihi*. Gayret Kitabevi, 1947.
- *Tarih Boyunca Ahlâk*, İstanbul, 1949, Gayret Kitabevi, Hakikat Yollarında, 168 s.
- Çağdaş Medeniyetin Kökleri, İzmir, 1953, Suhulet Matbaası, Bergama'yı Sevenler Cemiyeti Neşriyatı, Sayı:10, 90+2 s.

Düşünürümüzün çeviri eserlerini de şöyle sıralayabiliriz:

- Pierson, Islah-ı Irk, İstanbul, 1339 (1923), Matbaa-i Amire, TBMM Hükümeti Maarif Vekâleti Neşriyatından, 14 s.
- Alfred Fouillée, Avrupa Milletleri Ruhiyâtı, İstanbul, 1339 (1923), Matbaa-i Amire, TBMM Hükümeti Maarif Vekâleti Neşriyatından, 100+1 s.
- Alfred Fouillee, Kadın-Erkek Irkları Ruhiyatı, İstanbul, 1339 (1923), Matbaa-i Amire, TBMM Hükümeti Maarif Vekâleti Neşriyatından, 44+1 s.
- Robert Gaupp, Çocuk Ruhiyatı, İstanbul, 1339 (1923), Matbaa-i Amire, TBMM Hükümeti Maarif Vekâleti Neşriyatından, 99 s.
- Edouard Claparède, çev: “Çocuk Ruhiyatı ve Tecrübî Pedagoji”, İstanbul, 1339 (1923), Matbaa-i Amire, TBMM Hükümeti Maarif Vekâleti Neşriyatından, 171-2 s.
- Ruhiyata Medhâl, İstanbul, 1339 (1923), Matbaa-i Amire, TBMM Hükümeti Maarif Vekâleti Neşriyatından, 43+2 s.
- William James, İtiyâd, İzmir, 1927, Marifet Matbaası, İzmir Amerikan Türk Dostluk Cemiyeti Neşriyatından, 16s.

- Adolf Ferrière, Ailede Terbiye (Yedi Yaşına Kadar Çocukluk), İzmir, 1930, Fikirler Neşriyatı, No: 1, 15 s.
- Adolf Ferrière, Ailede Terbiye (Yedi Yaşından On İki Yaşına Kadar Çocukluk), İzmir, 1930, Fikirler Neşriyatı, No: 2, 16 s.
- Adolf Ferrière, Ailede Terbiye (Buluğ Çağı), İzmir, 1930, Fikirler Neşriyatı, No: 3, 15s.
- Edouard Claparède, Ferdi Ruhیات ve Çocukta Eksiklik Kaygısı, İzmir, 1934, Suhulet Matbaası, İzmir Muallimler Neşriyatından, No: 1, 31 s.
- Édouard Claparède, Yeni Psikoloji ve Pedagoji, İzmir, 1936, Cumhuriyet Basımevi, İzmir Halkevi Neşriyatından, 74 s.
- William James, İnsiyak, İtiyad, İrade, İzmir, 1936, Meşher Basımevi, İzmir Halkevi Neşriyatından, 40 s.
- Édouard Claparède, Fonksiyonel Terbiye (M. BAHAN Arıkan ile birlikte), İstanbul, 1940, Bozkurt Matbaası 93 s.

Balaban'ın çalışmamıza kaynaklık etmesi bakımından önde gelen eserlerine dair kısaca açıklamalar yapmak faydalı olacaktır:

- *Filozoflarla Birer Saat*: “Muhtasar Felsefe Tarihi” adlı 219 sayfalık bu eserde, Mustafa Rahmi Balaban'ın 3 sayfalık giriş bölümü ile başlanmış, ardından çeşitli konu başlıkları ile devam edilmiştir. Eserde filozofların genel görüşleri ile ahlâki ve içtimai alandaki görüşleri incelenmiş, incelenen her görüş ayrıntılı olarak anlatılmıştır.

Eser, miladi takvime göre 1947'de yayımlanmıştır. Sade ve anlaşılır bir dille kaleme alınmıştır. Aynı zamanda, filozofların görüşleri verildikten sonra Mustafa Rahmi Balaban kendi yorumları ile anlatımı kolaylaştırmıştır.

Balaban'ın bu eseri incelendiğinde, özellikle ahlâki ve içtimai konular üzerinden oluştuğu görülmüştür. Mütefekkirimizin şu ifadeleri, eser hakkında bizlere bilgi vermesi bakımından dikkate değerdir:

“İkinci Cihan Harbi sonunda bütün ahlâki ve insani değerler yıkılmaya yüz tuttu. Yerlerine yenileri konulmaya uğraşılmaktadır. Dünya sarsıntısı, yeni değerler kurulup

kökleşinceye kadar sürecektir. Yarınki dünyada yenilerle bu güne kadar olan değerlerin bir karması olacağına göre (Filozoflarla Birer Saat) bugüne kadar olan değerler üstüne düşüncelerin kısa bir plançosudur.”³⁰

Eserin yazılmasındaki amacının, hayatın ve kâinatın hakikatini ve mahiyetini insanların bilmediğine dair olduğu anlaşılmaktadır. Her zaman hayat ve kâinatın hakikatini ve mahiyetini anlama yollarını aramamız gerektiği öğütlenmektedir. İnsanların ümitlerini yitirmemeleri, güzeli, doğruyu, sevgiyi ve saygıyı bireyler ve toplumsal olarak her gün daha çok artırmamız gerektiğini, bunun için de geç kalınmış olmadığı vurgulamaktadır.³¹ Bu yüzden eserinde filozofların ahlâk ve içtimaiyat üzerindeki görüşlerinden bahsedilir.

Amerika Terbiye Kamusu Ruhیات Makaleleri: Balaban toplamda kırk bir sayfalık olan Ruhیات Makaleleri adlı çalışmayı Amerika Terbiye Kamusu’ndan tercüme etmiştir. Tercüme 1923’te yayımlanmıştır.³²

Ruhیات makalelerinin toplandığı bu çalışmada “Ruhیاتın Tarihçesi”, “Tekevvünî Ruhیات”, “Terbiyevî Ruhیات”, “Hayvanat Ruhیاتı”, “Çocuk Ruhیاتı”, “Buluğ Ruhیاتı” gibi başlıklar yer almaktadır.³³

Çocuk Ruhیاتı ve Tecrübî Pedagoji: Çevrilmiş olan yüz yetmiş üç sayfalık eser Mustafa Rahmi Balaban tarafından Edouard Claparède’in eserinden tercüme edilmiş ve 1923’te TBMM Hükümeti Maarif Vekâleti tarafından Matbaa-i Amire tarafında bastırılmıştır.³⁴

Eser, mütercimnin ifadesi başlığı altında Mustafa Rahmi Balaban’ın kısa bir açıklamasıyla başlamaktadır. Bu açıklamaya göre kendisi 1912’de Cenevre’ye Edouard Claparède’in yanına bayram tebriğine gittiği sırada bu kitabı çevirmek istediğini söylemiş ve hocası da kendisine üçüncü baskısının uygun olacağını dile getirmiştir. Mustafa Rahmi Balaban da bunun üzerine kitabın üçüncü baskısını

³⁰ Balaban, *Filozoflarla Birer Saat*, s. 3-4.

³¹ Balaban, *Filozoflarla Birer Saat*, s. 4-5.

³² Balaban, *Filozoflarla Birer Saat*, s. 4-5.

³³ Şahin, a.g.e., s.70-75.

³⁴ Şahin, a.g.e., s. 27.

Osmanlı Türkçesine çevirmiştir. Ayrıca Balaban'ın belirttiğine göre kitap yedi farklı dile daha çevrilmiştir.³⁵

Eserde çocuklar için yapılacak eğitim programlarının, çocukların zihinsel ve fiziksel gelişimlerine uygun olmasının ne kadar önemli olduğu vurgulanmıştır. Kitabın ana fikri, eğitim programlarının gerekliliği ve bu programların da çocuk psikolojisi ve fizyolojisine uygun olması gerektiği yönünde şekillendirilmiştir. Bu konudaki karşıt görüşler de esere eklenmiştir.³⁶

Kitapta birçok düşünürün modern eğitim hakkındaki görüşlerine de yer verilmiştir.

Çocuk Ruhiyatı: Mustafa Rahmi Balaban'ın tercüme ettiği bu eser, 99 sayfa ve dört ana bölümden oluşmakta olup 1923'te yayımlanmıştır.³⁷

Balaban, diğer tercüme eserlerinde olduğu gibi bu eserinde de önsöz tadında bir iki sayfalık bir değerlendirme yapmayı ihmal etmemiştir. “Bir İki Söz” başlığı adı altındaki bu bölümde çocuk psikolojisinin Almanya, İsviçre ve Amerika'da oldukça ilerlediğinden, alanla ilgili yayımlanan kaynaklardan, hususi laboratuvarlardan ve bu alanda tercüme edilen diğer önemli eserlerden bahsedilmiştir. Daha sonra eserin tercümesine geçilmiştir.³⁸

Eserde, o günkü psikolojide kullanılan dört yöntemden kısaca bahsedilmiştir. Bu yöntemlerden birincisi, kişinin kendini tahlil etmesi ve gözlemlemesidir. Bu yönetime modern psikolojide iç gözlem denilir. İkinci yöntem dış gözlem, üçüncü yöntem deney, dördüncü yöntem ise anket olarak geçmektedir. Günümüzde bu yöntemlere tarama yöntemleri ve mülakat da eklenmiştir.³⁹

Tarih Boyunca Ahlak: Bu eser 1949'da Mustafa Rahmi Balaban tarafından kaleme alınmıştır. Bu tezde kitabın ilk baskısı incelenmiştir.

³⁵ Şahin, a.g.e., s. 21.

³⁶ Şahin, a.g.e., s. 80-82.

³⁷ Şahin, a.g.e., s. 80.

³⁸ Şahin, a.g.e., s. 80-82.

³⁹ Edouard Claparède, *Çocuk Ruhiyatı ve Tecrübi Pedagoji*, (Çeviren: Mustafa Rahmi Balaban), İstanbul, 1923, s. 78

Türkçe olarak kaleme alınan 168 sayfalık bu çalışmanın yaklaşık dokuz sayfadan oluşan giriş bölümünde eserin yazılma amacı maddeler halinde sıralandıktan sonra eserin özeti verilmiştir.

Kitapta, klasik eski medeniyette ahlâk konusu hakkında bilgi verilmiştir. Bu kitabın ilk bölümünde tarih boyunca ahlâkın seyrinden bahsedilmiştir. İkinci bölümde ise hem Batı'nın hem Doğu'nun halk terbiyesi konularının incelemesi yapılmıştır.⁴⁰

Eserde ahlâkın niçin ve hangi esaslar dâhilinde oluştuğu açıklanmıştır. Bu eserin ana hattı dört büyük kitapta ahlâk, kurumlarda ahlâk, Türklerde ahlâk, bugünkü tahtacılar da ahlâk, Orta Çağ'da hocalarda ve tasavvufçularda ahlâk, Orta Çağ dönemi mezheplerinde ahlâk olmak üzere farklı başlıklar halinde ve tek tek ele alınarak incelenmiştir.⁴¹

- *Son Asrın İlim ve Fen Adamlarına Göre İlim-Ahlâk-İman*, Ankara, 1950, 2. Baskı, Güney Matbaacılık ve Gazetecilik Anonim Ortaklığı, 254 s.

Son Asrın İlim ve Fen Adamlarına Göre İlim Ahlak İman: Bu eser 254 sayfalıktır. Mustafa Rahmi Balaban'ın 13 sayfalık Giriş bölümü ile başlayıp ilim, iman, ahlâk konularında yaptığı geniş bir değerlendirme ile devam ettiği anlaşılmıştır. Filozofların bu konuyla ilgili görüşlerine de tek tek yer verilmiştir. Ele alınan her konu okuyanlar için detaylı anlatımla desteklenmiştir.

Eser, miladi takvime göre 1950'de yayımlanmıştır. Türkçe olarak basılan eserde yabancı dille yazılan eserlerin de çevirileri yapılarak anlatımın zenginleştirildiği görülmüştür.

Eser incelendiğinde, Balaban'ın tüm fert ve cemiyetleri bilgilendirmek amacıyla bu eseri yazdığı anlaşılmıştır. Ona göre ahlâk: “Ahenkli ve faal bir hayata sarılarak, tekâmül yolunda dinamik bir cemiyet yaratarak, aynı zamanda canla başla bu

⁴⁰ Balaban, *Filozoflarla Birer Saat*, s. 7.

⁴¹ Balaban, *Filozoflarla Birer Saat*, s. 1.

dinamizmin benimsendiği, daima hakikat yolunda olan insanlardan mürekkep bir cemiyet meydana getirmek içindir.”⁴²

Terbiyevi Ruhiyat Laboratuvarı: Mustafa Rahmi'nin 33 sayfalık olan eseri, Balaban'ın 3 sayfalık giriş bölümü ile başlamaktadır. Eserde psikoloji alanındaki muayene yöntemleri ve ölçüm teknikleri incelenmiş, her ölçüm tekniği detaylı olarak okuyucuya aktarmıştır.

Terbiyevi Ruhiyat Laboratuvarı eseri, miladi takvime göre 1923'te yayımlanmıştır. Eski harflerle basılan bu eser, yazarın daha önce yazılan eserlerine nazaran daha sade ve anlaşılır bir dille kaleme alınmıştır. Aynı zamanda çeşitli ölçekler, çeşitli ölçüm aletleri ve listeler resimleriyle birlikte kitaba eklenmiştir.

Eser incelendiğinde Balaban'ın bu eseri, özellikle eğitimcileri bilgilendirmek amacıyla yazdığı görülmüştür. Ona göre eğitim öğretim programlarının hazırlanmasında çocukların fiziksel ve zihinsel kabiliyetlerinin göz ardı edilmesi kabul edilemez bir hatadır. Her eğitimcimin, eğitimi üstlendiği çocukların gelişimsel dönemlerinin özelliklerini bilmesi gerektiği ise tartışmasız kabul edilmelidir.

İlk Mekteplerde Ruhi Tetkikler: Eser 1934'te Münir Hayri ve Mustafa Rahmi Balaban tarafından kaleme alınmıştır. Çalışmamızda bu kitabın üçüncü baskısı incelenmiştir.

Yetmiş sayfalık olan bu çalışma Türkçe olarak kaleme alınmıştır ve yaklaşık iki sayfalık bir giriş bölümü vardır. Bu bölümde eserin yazılma amacı maddeler halinde sıralandıktan sonra eserin içeriğine geçilmiştir.

Kitap, öğretmenlere ve öğretmen adaylarına çocuk psikolojisi hakkında araştırma yapmayı sevdirmek amacıyla yazılmıştır.⁴³ Bu amaç doğrultusunda kitabın sonuna da bu alanda yazılan eserlerin bir bibliyografyası eklenmiştir.

⁴² Mustafa Rahmi Balaban, *Son Asrın İlim ve Fen Adamlarına Göre İlim-Ahlâk-İman*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1969, s. 32.

Ruh tetkiklerinin niçin ve hangi esaslar dâhilinde yapılması gerektiği açıklandıktan sonra ruhi tetkik eserinin nasıl doldurulacağı kısmına geçilmiştir. Bu eserin her sayfasının nasıl doldurulması gerektiği tek tek ele alınmıştır.

Ruhî Tetkik Fişinin ilk sayfası ebeveynlerden alınması gereken bilgilere ayrılmıştır. Ebeveynden alınması gereken bilgilerin doğumdan itibaren başlaması gerektiğinin altı çizilmiştir. Mustafa Rahmi Balaban, öğretmen adaylarına çocuğun sadece o dönemin gelişimsel özellikleriyle yetinmemelerini ve doğum anına kadar gitmeleri gerektiğini öğütlemiştir. Bu görüş, bugün modern psikoloji tarafından da savunulmaktadır.

⁴³ Şahin, a.g.e., s. 79-82.

2. MUSTAFA RAHMİ BALABAN'DA DİNİN ANLAMI

2.1 Din Anlayışı

Bu başlık altında düşünürümüzün din anlayışı ve dinin gelişimi gibi alt başlıklar hakkında bilgi vereceğiz.

2.1.1 Dinin Kökeni ve Gelişimi

Dinin kökeninin ve gelişiminin ne olduğuna değinmeden önce din kavramını kısaca ele almak yerinde olacaktır. Din terimi Latince “religio” kökünden gelmekte olup, Roma döneminde “kutsal örf” (observance) ya da “bağlılık” (piety) gibi anlamlarda kullanılmıştır.⁴⁴ Yine yol, kanun, hukuk, hüküm, hesap günü gibi birçok anlama gelen din kelimesi, modern anlamda önceleri basit ritüeller ve ibadetler anlamında kullanılmıştır. Daha sonraları farklı insanlar ve dinler tarafından kurulan inanç sistemlerini de kapsayacak şekilde kullanılmaya başlanmıştır.⁴⁵

Din, insanın yaratıcı olarak kabul ettiği en üstün güce inanmaktır. Bu tanım Tanrı için doğru ancak din için yanlış olur. İnançları, ibadetleri ve davranışları bu inanca göredir. Bu, inanç yolunun olması gerektiği gibi yöneten anlamına da gelir. Eski çağlardan beri var olan ve günümüzde de varlığını sürdüren birçok dini inançtan söz edilir. Bu inançların bazıları kendi aralarında ortak özellikler taşıırken bazıları tamamen özgündür ve kendi inanç sistemlerini oluşturmuştur. Bu bağlamda dinin genel, açık ve kesin bir tanımını vermek güçtür. Dolayısıyla dinin farklı tanımları yapılabilmektedir.⁴⁶

Dinin, insanlık tarihinin en eski müessesesi olduğu kabul edilmektedir.⁴⁷ Tarih boyunca din, kişisel ve toplumsal hayatın her zaman gündeminde olmuştur ve

⁴⁴ Ahmet Arslan, **Felsefeye Giriş**, Vadi Yayınları, Ankara 1994, s. 296-297.

⁴⁵ Günay Tümer, “Din”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, İslam Araştırmaları Merkezi, Cilt: 9, İstanbul, 1994, s. 312-320.

⁴⁶ William Blackstone, **Dinsel Bilgi Sorunu: Felsefi Çözümlemelerin Dinsel Bilgi Sorununa Etkileri**, Ataç Yayınları, 2005, s. 154; Balaban, **İlim-Ahlâk-İman**, s. 3-5.

⁴⁷ Balaban, **İlim-Ahlâk-İman**, s. 34.

olmaya da devam edecektir. Çünkü insanlar doğası gereği bir dine inanmaya meyillidir.⁴⁸

Balaban, din ile ilgili görüşlerini güçlendirmek için yazdığı yazılarda dinin tanımını yaparken “Din nedir?” sorusuna değinmemiştir. Çoğu zaman tek tanrılı dinleri aynı çerçevede ele almayı tercih ettiği görülmüştür. Onun Hristiyanlık inancını anlatırken İncil’i delil göstermesi, Yahudilikten bahsederken Tevrat’tan ayetler sunması ve İslam’dan bahsederken Kur’an-ı Kerim’den delil göstermesi konuya ne kadar hâkim olduğunu göstermektedir. Aynı zamanda Balaban, dönemin Batılı düşünürlerine ve din adamlarına atıflarda bulunarak onları önemseydiğini de göstermiştir.⁴⁹ Balaban’a göre: “İslam nazarında, diğer semavi dinlere mensup olanlara müşrik denilmez, ehli kitap denilir. Dinler birbirleri ile hemşeridir. Temelde bir olup değişen noktalar, zaman ve mekân itibarıyla teferruattır”⁵⁰ sözü bunu doğrulamaktadır. Balaban’ın İslam anlayışı incelendiğinde, İslam dinini nihai ve mükemmel olarak tanımlamasına rağmen, diğer tek tanrılı dinlerden çok özel ve farklı bir pozisyon vermediği tespit edilmiştir.⁵¹

Mustafa Rahmi Balaban’ın düşüncesine göre İslam dini; çalışkan ve kararlı insanları yüceltmek, onların topluma ve insanlığa karşı görevlerini hatırlatmak, insanları hakka, iyiliğe, güzelliğe ve merhamete yönlendirmekle görevlidir. Onun başta hümanizm ve sevgi çerçevesiyle İslam’a olan yaklaşımı Batı anlayışıyla örtüşür. Balaban’a göre hayat, fizikle başlar ve biyoloji tarafından desteklenir. Bu hayat içerisinde bilim ve maneviyat arasındaki denge önemlidir.

Balaban’ın düşüncesine göre: “İnsan en eski zamanlardan beri kâinat dediğimiz şu varlık üzerinde hâkim bir kudrete inanmış ve ona tapmıştır. Din duygusunun, Allah fikrinin kaynağı, insanın akliselimidir, fıtratıdır. Din, insanla birlikte doğmuş ve onunla beraber yaşayacaktır.”⁵² Dolayısıyla dinin insanın varoluşu ile ortaya çıktığını,

⁴⁸ Şahin, a.g.e., s. 63.

⁴⁹ Balaban, İlim-Ahlâk-İman, s. 65.

⁵⁰ Balaban, İlim-Ahlâk-İman, s. 66-67.

⁵¹ Balaban, İlim-Ahlâk-İman, s. 69.

⁵² Balaban, İlim-Ahlâk-İman, s. 123.

aynı zamanda insan fitratı ve akli aracılığı ile de kudretin sahibine ulaşma isteğinin dünyanın varoluşundan itibaren insan ihtiyacı olarak ortaya çıktığı düşüncesindedir.⁵³

Mustafa Rahmi Balaban'a göre din, insan fitratından ve dış dünyadan ayrılmaz bir bütündür. Bu düşüncelerini şu cümlelerle özetler: "Din dışarıda ve insanın içinde cereyan eden bir hadisedir. İnsanda fitri olan bu duygunun gelişmesine hizmet eder. Bunun içindir ki, âdemoğlu ile birlikte dünyaya gelmiş olan bu duygu, bu hareketler, ondan ayrılmayarak onunla devam edegelmiştir."⁵⁴ Onun da dediği gibi din, varoluşumuzla birlikte ortaya çıkmış, bununla birlikte bizim hayat serüvenimize anlam katmış ve bizimle hüküm sürecek bir duygu olarak tasavvur edilmiştir.

Mustafa Rahmi Balaban, dinin insan kalbinden yaratılış gereği sökülüp atılamayacağı görüşündedir. Ona göre din, ebedidir. İnsan var olduğu sürece din var olacaktır. Bu düşüncelerini ise şöyle özetler: "Sevdiğimiz hayatın, nimet ve lezzetlerinden sandığımız her şey bir anda yok olabilir. Akli, ilmi, sınaî kuvvetlerin serbest kullanışları sekteye uğrayabilir. Bunlar hep mümkün şeylerdir. Dünyada olmayacak tek bir şey vardır: Tedeyyün fikrinin büsbütün yok edilmesi, dinin kalplerden sökülüp atılması; işte bu olmayacaktır ve din her şeye rağmen ebedi olarak yaşayacaktır."⁵⁵ Bizimle var olan ve hayat serüvenimiz ile anlam kazanan dini duygularımız zaman zaman yozlaşmalar yaşamış olsa da âdemoğlu ile var olan din, insanlığın hayat serüveni boyunca ebedi varlığını sürdürecektir.

Balaban, Auguste Sabatier'in "Din Felsefesi" adlı kitabında geçen "Neden dindarım?" sorusuna cevaben; "insanların başka biri olmaya muktedir olamadığı için dindarlığın zaruri olmasından ötürü insanın dindar olduğu" görüşünü şöyle aktarır:

"Dindarım çünkü bir başkası olmaya kadir değilim; Dindar olmak beni varlığım ve benim için bir zorunluluktur. Bana, sendeki bu hal verasetin, terbiyeni yahut mizacın tesirinden doğmuştur dediler. Ben de onlara dedim ki: Aslında ben de çoğu zaman kendime aynı itirazı yapıyorum; Yani dini duygularım ailemden geliyor ya da mizacımın belirli bir etkisi var. Ancak, bu tür düşüncelerin sorunu uzaklaştırsalar da

⁵³ Balaban, İlim-Ahlâk-İman, s. 122- 124; Balaban, "İlim ve Din Ahengi 2", **Müslüman Sesi**, Cilt:4, Sayı: 61, 1952, s. 3.

⁵⁴ Balaban, "Din", **Müslüman Sesi**, Cilt: 1, Sayı:13, 1949, S. 3-4.; Balaban, İlim-Ahlâk-İman, s. 124.

⁵⁵ Balaban, İlim-Ahlâk-İman, s. 20.

çözümeyeceğini görüyorum. Benden önce gidenler ve onlardan önce gidenler için bu duygu nereden geliyor? Sorusu hep karşıma çıkıyor.”⁵⁶

Balaban’ın düşünceleri incelendiğinde Sabatier’in görüşlerini destekleyen ifadeler rastlanmaktadır. Onun, “Din, çok güçlü bir ağaç gibidir. İnsanlığın geçtiği her devrimde varlığını korumuştur ve koruyacaktır. Bu ağacın görünen kökleri, dalları, yaprakları binlerce kez kesilmiş, koparılmış olsa da çok derinlerde kökleri varlığını korumaya devam etmektedir.”⁵⁷ Şeklindeki ifadeleri Sabatier ile aynı düşüncede olduğunu göstermektedir.

Balaban’a göre din, doğuştan gelen ve insanın içinde cereyan eden bir hadisedir. İnsan da fitri olarak bulunan bu duygunun gelişmesine hizmet etmektedir. Âdemoğlu ile birlikte doğan bu duygu, bu hareketler, onu bırakmaz ve onunla birlikte devam eder. Onun bugüne kadar sönmeyen gerçek meşalesi, insan var oldukça sönmemiştir ve sönmeyecektir. Kendi varlığımıza inandığımız kadar buna da öyle inanmaktayız. O halde Balaban’a ve bahsettiğimiz düşünürlere göre kökeni ezeliyete dayanan ve aynı zamanda ebediyete kadar uzanan dinin yok edilmesi mümkün değildir.⁵⁸

Balabanın düşüncesine göre din; “İradesi bütün kâinat üzerinde hâkim, külli kudrete malik bir yaratıcının varlığına inanmaktır. Ona ibadet etmenin insana mahsus akli ve fitri bir kemal olduğunu, aynı zamanda bu bakımdan da dinin menşei fitrat ile akl-ı selim olduğunu anlarız.”⁵⁹

Balaban tüm bu değerlendirmeleri sonucunda aşağıdaki fikirlere ulaşmıştır:

- 1- Din ve dindarlık insanoğluyla var olur, insanoğluyla son bulur.⁶⁰
- 2- Din güçlü bir ağaç gibidir. Kökleri derinlerde olması yüzeysel yıkımların ona zarar vermesini engellemektedir.⁶¹
- 3- Din insana, insan olma özellikleri katan iyiliği, güzelliği, merhameti öğreten bizi bir arada tutma görevini üstlenen bir olgudur.⁶²

⁵⁶ Balaban, İlim-Ahlâk-İman, s. 4.

⁵⁷ Balaban, İlim-Ahlâk-İman, s. 6.

⁵⁸ Balaban, Din, s. 3-4; Balaban, ;Balaban, İlim-Ahlâk-İman, s. 9; Balaban, İlim ve Din Ahengi 2, s.3.

⁵⁹ Balaban, İlim-Ahlâk-İman, s. 8; Balaban, İlim ve Din Ahengi 2, s. 3.

⁶⁰ Balaban, İlim-Ahlâk-İman, s. 7; Balaban, İlim ve Din Ahengi 2, s. 3.

⁶¹ Balaban, İlim-Ahlâk-İman, s. 10; Balaban, İlim ve Din Ahengi 2, s. 3.

- 4- Tamamen insan aklının ürünü olan ve ilahi vahye dayanmayan bir din sistemi, adı ne olursa olsun bir din olarak düşünülemez. İnsan ne kadar çalışırsa çalışsın, ferdin vicdanını, ruhunu ve toplumun dini ihtiyaçlarını tatmin edecek (peygamberlerden başka) bir din düzeni kurabileceği düşünülemez.⁶³

Yukarıda ki açıklamalara mukabil dinsel duygunun kaynağı; Tanrı fikri, ortak insan doğasıdır. Kendini tanıdığı günden itibaren, güçlü ve evrensel bir güce teslim olma, ondan ilham alma, ondan yardım isteme, kendisi için neyin iyi neyin kötü olduğunu bilme duygusunu hissetmekte, korku ve umutla gücün sahibine bağlanmaktadır. Bu duyguların ne zaman, nasıl başladığı ve neden bugüne kadar devam ettiği Tanrı'nın ne olduğu hakkında birbiriyle ilgili olmayan düşünme metotları vardır. Fakat Balaban bu duyguların doğuştan fitri bir mesele olduğu fikrindedir. Yani din, bazı farklı görüşleri savunan insanların sandıkları gibi sonradan insanlara aşılanmış bir duygu olmadığı gibi bu duyguya ihtiyacı olan insanın içinde var olan bir duygu olduğunu düşünmektedir. Ruhun doğuştan gelen bir özelliğidir. Kişinin kendisiyle birlikte doğan bazı temel fikirleri vardır. Tanrı ve din fikri bunun bir parçasıdır. Evet din, insanoğlu ile doğdu ve onunla birlikte gelişerek yaşamını devam ettirmektedir.⁶⁴

2.1.2 Tanrı Tasavvuru

Mustafa Rahmi Balaban'ın düşüncesine göre; “Tanrı'nın varlığına inanmak doğuştan gelen bir ihtiyaçtır. Din; akıl sahibi insanları, kendi iradeleri ile bizatihi hayır olan şeylere sevk eden bir vaz' ı ilahidir. Din, gözle görülmeyen bir âlemin varlığına ve insan için selamet ve saadetin o âleme bütün hal ve hareketlerimizle intibak etme olduğuna inanmadır.”⁶⁵

Balaban'ın düşüncelerini İslam inancına bağlı kalarak geliştirdiği söylenebilir. Çünkü semitik dinlerde olduğu gibi, İslam'da da monistlik bir Tanrı anlayışı vardır.

⁶² Balaban, İlim-Ahlâk-İman, s. 10; Balaban, İlim ve Din Ahengi 2, s. 3.

⁶³ Balaban, “*Tanrı Kitabından: Din ve İman*”, **Müslüman Sesi**, Cilt:3, Sayı:37, s. 3-4; İlim-Ahlâk-İman, s. 10; Balaban, İlim-Ahlâk-İman, s. 11; Balaban, İlim ve Din Ahengi 2, s. 3.

⁶⁴ Balaban, *Tanrı Kitabından: Din ve İman*, s. 3-4; İlim-Ahlâk-İman, s. 10; Balaban, İlim-Ahlâk-İman, s. 10.

⁶⁵ Mustafa Rahmi Balaban, “*İslam Dininin Özü*”, **Müslüman Sesi**, Cilt:4, Sayı: 63, 1952, s. 3.

Ona göre Tanrı birdir ve tektir. O, Tanrı'nın ezelî, kudretli ve heybetli olduğu hususunda semitik dinler arasında ittifak olduğunu görülmektedir.⁶⁶

Dinlerde ve felsefe tarihinde Tanrı varlığının ve Tanrı hakkındaki düşünce veya inancın öneminin kanıtlanması, ilahiyat ve felsefe tarihinin en önemli amaçlarından biri olarak görülmektedir.⁶⁷ Balaban'ın da belirttiği doğrultuda tüm din felsefe ekolünün ortak gairesinin dinin insan hayatındaki vazgeçilmez unsur olduğu ve aynı zamanda tanrının varlığını kanıtlar nitelikler taşıdığı görülür.

Allah'ın varlığına dair delillerin eninde sonunda bize Allah'ın en üstün ve en mükemmel olduğunu göstereceği ve bunu açık bir şekilde vurgulayacağı Teizmin yaygın bir kanaatidir. Bu anlamda Balaban'ın Tanrı hakkındaki düşüncelerini, Descartes'in: "Tanrı, en yüce kemal sahibi yani ekmel bir varlıktır. Mevcudiyet ise bir kemaldır. Öyleyse tanrı zorunlu olarak vardır."⁶⁸ İfadeleri ile örtüştüğü görülmektedir.

Mütefekkirimize göre Tanrı'nın varlığı, gözle görülmediği gibi yine ruhun ölümsüzlüğü, insanın özgürlüğü de metafiziksel olgular içermektedir. Ama Tanrı'nın her yerde olduğuna, gerçekten özgür olduğumuza ve sonsuzluğun gerçekten var olduğuna inanabiliriz. Bu anekdot ile bahsi geçen duygu ve düşüncelerin insan doğasında ki varlığından bahsetmek mümkün olacaktır. Bu bağlamda Balaban'ın bizlere sözleri ve düşüncelerinden bahsettiği bu düşünürler ile görüşlerinin insan üzerinde bıraktığı etkinin aynı doğrultuda olduğunu görülmektedir. Bu düşünürlerin düşüncelerini kanıtlayabilmek adına birkaç örnek verecek olur isek; Pascal'ın özünü oluşturan dini duygu: "Allah'ı kalbimizde sezmektir" der. Yani kalbimizdeki Tanrı bilincidir. Kant ise: "Görevin sesini Tanrı'nın sesi olarak görür". Her ikisi de derinliklerimizden çıkan doğal seslerdir. Abdülhak Hamit'te insan yaradılışının bu yatkınlıkta olduğunu şöyle açıklar: "Bendeki bir şeyle oldum mutakit hilkatim ol itikada müsteid benzemek kastiyledir hakka yine hakkı benzetmekte insan

⁶⁶ Balaban, İlim İman Ahlak, s. 3-4; Balaban, Semavi Dinlerde Müsterek Nokta, s. 1.

⁶⁷ Descartes, **Yöntem Üzerine Konuşma**, (Çeviren: Murat Erşen), Say Yay. İstanbul 2013, s. 38.

⁶⁸ Descartes, a.g.e., s. 39-40.

kendine.”⁶⁹ Abdulhamit’ in sözlerinden anlaşıldığı üzere insan ancak özünde var olan hakla inançlıdır. Yaratılma gailemizin de inandığımız şeylere benzemek için olduğunu, aynı zamanda insanın da hakkı kendine benzetmekte olduğu ifade edilmektedir.

Balaban Tanrı’ya inanmanın gereğini gösterirken faal ilimleri ve âlimlerin sözlerini kullanmıştır. O, maneviyattan ayrı olmadığı sürece pozitivizme olumlu bakar. Ona göre pozitivistler hem metafiziği hem de materyalizmi reddetmekte, felsefeden kurtulmuş olan bir bilimi gaye edinmektedirler. Ama maddi gücün yeni bir manevi güce ihtiyacı olduğunu düşünerek insanlık kendi yeni dinini oluşturmaya eğilim göstermektedir.⁷⁰

Görülüyor ki Balaban, tüm kâinata hükmetme iradesine sahip, her şeye gücü yeten bir varlığın olduğuna inanmanın ve ona tapınmanın, insana has olan, doğuştan gelen ve akli bir mükemmellik olduğu görüşündedir. Bu açıdan dinin kökeni fitrattır. İnsan ruhunun kaynağı böyle beslenmektedir. Ancak yukarıda belirttiğimiz gibi insanda doğal ve günahkâr bir halde bulunan bu duygu ve şuur, ilahi vahiy ile bildirilmekte ve pekiştirilmektedir. Sadece kalpte olan bu kötülükten dolayı Allah’ı tanımak, onun sıfatlarını, emirlerini, hak ve vazifelerinin sınırlarını, konumunu ve önemini anlamak yeterli olmayacaktır. Buna ışık tutacak olan ise peygamberin beyanı ile mümkündür. Dolayısıyla insanın; kültürü, dini, gelişimi ve hukuku ilahi vahiy ile sağlanabilir. Bu sebeple İslam inancına göre din hem akli hem de naklidir. Dinin vahye dayanması, onun akılcı ve mantıklı olmasına engel olmayacaktır.⁷¹

Semitik dinlerin Tanrı fikri yanında Balaban bazı ruhiyatçıların ve Stoa filozoflarının düşüncelerini irdelemeye çalışır.

Bilindiği üzere ruhiyatçılar, din duygusunu, Tanrı ile doğrudan doğruya kaynaşma hali yani visal hissi olarak kabul ederler. Dini his, gönlünü Tanrı ile kaynaşık

⁶⁹ Balaban, İslam Dininin Özü, s. 3.

⁷⁰ Balaban, İslam Dininin Özü, s. 3.

⁷¹ Mustafa Rahmi Balaban, **Son Asrın İlim ve Fen Adamlarına Göre İlim-Ahlâk-İman**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1979, s. 6-7; Mustafa Rahmi Balaban, “*Semavi Dinlerde Müsterek Nokta*”, **Müslüman Sesi**, Cilt:4, Sayı: 66, 1952, s. 1.

hissetme, intibalarında, duygularında, hal ve hareketlerinde Tanrı ile münasebette olduğunu hissetmektir.⁷² İnsan, fitri olarak ilahi kudrete kavuşmak ve o manevi anlamda onunla buluşmak arzusundadır. Öylesi bir buluşma ile insan ruhu mutmain olmaktadır. Bütün din ekolleri gibi Stoacıların da bunu kanıtlama gayretinde olduğu düşünülmektedir.

Stoacılar, olandan daha iyisinin mümkün olmayacağı düşünerek kadere rıza gösterme ilkesine bağlıdırlar. Onlara göre insan bu kâinatın ruhuna hürmet ve itaat etmelidir. Stoa felsefesi, mükemmel bir halde şekillenmiş dünyanın içerisinde yaşadığımız her olumlu veya olumsuz durumun bir nedeni olduğuna inanarak, nedeni olmayan hiçbir şeyin varlığına ihtimal vermezler. Evrenin belirlenmiş olduğundan emin olan Stoacılara göre evrenin içinde bir parça olarak insan da davranışları itibariyle belirlenmiştir. Bunu anlayabilmesi ancak bilince bağlı kılınmaktadır. Çünkü bilinç, insanı hayvandan ayıran en önemli özelliği olduğundan dolayı akıl ve yargılama yetisine de sahip olduğunu düşünmektedir. Dünyayı ve insanı barıştıran, yaşamı akla ve doğaya uygun kılan böylesi bir düşünce dünyasında özgürlüğün yeri kuşkusuz akıl ve doğaya tabi tutulduğunu düşünmektir.⁷³

Stoacı filozoflardan olan Marcus Tullius Cicero, kendini evrenin bir parçası olarak sınıflandırıp, evrenin gereklerine uygun davranış sergileyen bir kişinin, erdem sahibi bilge bir kişi olduğuna inanmıştır. Yine aynı kişinin mutluluğa ulaşmasını kaçınılmaz bir son olarak değerlendirmişlerdir. Tüm değerlendirmeler ışığında görülmektedir ki kendisine yetebilen her bilge, ne kötü bir davranış sergilemek ne de aşırı isteklerin tutsağı olmak gayesini taşımamaktadır. Söz konusu gayelerin olmadığı bir hayatta özgürlüğün hissedileceği ise mucize olmamalıdır.⁷⁴

Stoanın yukarıda ifade edilen düşüncelerine karşın Balaban'a göre din, Allah'a kulluk hiçbir zaman boyunduruk ya da gönülsüz bir teslimiyet olmamalıdır. Ona göre insan kendisine verilen yaşamı coşkuyla bazen içsel bir dinginlik ve ferahlık, bazen

⁷²Mustafa Ağaoğlu, “Stoa Felsefesinde Fizik ve Etik: Mutluluğun Yolu Olarak Stoacı Erdem”, **Özne Dergisi**, Güz 2018, s. 67.

⁷³ Balaban, İlim İman Ahlak, s. 98.

⁷⁴ Marcus Tullius Cicero, **Tanrıların Doğası**, II. 21, (çev. Çiğdem Menzilioğlu), Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2012, s.21.

de korkuyla kabul etmelidir. Stoacıların dini huzursuz, solgun ve renksiz direniş olarak kabul etmeleri ile Balaban'ın inancı samimi ve yürekten kabulü arasında büyük bir uçurum vardır. İslam'ın bu genel yaklaşımı çerçevesinde Balaban'ın Stoacılar tarafından evrene yüklenen ruhiyeti kabul etmesi mümkün gözükmemektedir.⁷⁵ Kâinatın Tanrısı, Stoacılar da saygı ve itaat istemekte iken, Balaban'ın yani İslam'ın Tanrısının kendisine sevgi ve aşk istediği görülmektedir. Her iki inanışta da bir kabul var gibi görünse de, aslın da bunlar bir ayrılık hatta tamamen zıt anlayışlardır.⁷⁶ İslam inancına göre insanların seçim ve özgürlüğü varken Stoda her şey tanımlanmış ve bu yaşam için evrenin insan için belirlemiş olduğu senaryonun gerçekleştiği kabul edilmektedir. Ne söylersek söyleyelim, ne yaparsak yapalım doğanın elinde bir oyuncak halini alırız. Bize dayattığı şeyi kabul etmeye istekli ve razı olma zorunluluğu sunulmaktadır. İnlemeden, mırıldamadan, boyun eğerek, “bükemediğin eli öpeceksin” şeklinde bir itaat söz konusudur. İslam'a göre ise kabul, sevinç ve memnuniyet söz konusudur. Kâinat bize bir şey yüklememektedir. Fakat kâinat üzerinde mutlak hâkimi külliye sahibi tarafından birtakım yükümlülükler, vazifeler geldiği görülmektedir. Bizim bunları gönül rızası ve sevinç ile kabul etmemiz beklenmektedir.⁷⁷ Görüldüğü üzere Balaban ile Stoa düşüncesinde tanrının varlığı fikrinin fitri olduğuna dair bir benzerlik vardır. Ancak insanın davranışlarında özgür olup olmadığı noktasında Balaban'ın Stodan tamamen farklı düşündüğü görülmektedir.

Balaban dinin tek başına bir anlam ifade etmeyeceğini, onu insanlara açıklayacak, yol gösterecek bir peygamber, elçi veya rahip gibi bir liderin gerekli olduğunu da düşünmektedir. Böyle bir liderin olmaması, bir geminin kaptanı olmadan denize açılmasına benzetmektedir. Peygamber yaratıcı ressamı, kendini “içteki ses” (voicewithin) olarak duyuran ve her durumda yaratıcı bir güç olarak kendini gösteren olarak tanıtmaktadır. Ancak, peygamber yaratıcıyı en üst seviyede temsil etmemelidir. Ona peygamberin ötesinde ruhu zengin biri olarak, kişilik ve davranışlarında kutsallık objesi bulunan biri olarak bakabiliriz. Peygamberlik, vahiy

⁷⁵ Balaban, “*Tanrı Kitabından: Din ve İman*”, **Müslüman Sesi**, Cilt:3, Sayı: 37, 1951, s. 3-4.; Balaban, *İlim İman Ahlak*, s. 35.

⁷⁶ Balaban, *İlim İman Ahlak*, s. 36-37.

⁷⁷ Balaban, *İlim İman Ahlak*, s. 37-38.

esasına dayanmaktadır. Allah'ın vahyine muhatap olmak, kişisel gayretlerle elde edilen bir makam değil, tamamen ilâhî bir bağış olduğu kabul edilmektedir.⁷⁸

2.1.3 Din-Eğitim İlişkisi

Din ve eğitim konusu Mustafa Rahmi Balaban'ın en başta önem verdiği konular arasında gelir. Ona göre eğitim, kara cahillerin elinden alınmalı, akademik yöntem ve usuller çerçevesinde ortaya konulmalıdır. Özellikle din eğitiminin zorunlu olmasını düşünen Balaban konuya dair Batılı filozoflarının görüşlerine müracaat etmiştir. Filozofların insanı işaret ederken şu tanımların öncelik taşıdığı görülür. *“İnsan disharmonik bir varlıktır.” “İnsan düşünen; bu yüzden de çatışan bir varlıktır.” “İnsan karmaşık bir varlıktır.” “İnsan eksik ve özürlü bir varlıktır.” “İnsan imkânları olan bir varlıktır.”* Dünya yaşamı zıtlar dahilinde yaratılmıştır. İnsanın da iç dünyasına isyan ve itaati aynı zamanda takva ve fücuru beraber yüklenmiştir. Bu sebeple insan iç dünyasında ve toplumsal hayatta da devamlı gelgitler yaşayan bir varlık olarak hayatını idame ettirir. İç dünyasında zıtlar ile teşkil insan, eğitim ve riyazetle şahsını olgunlaştırmasına müteakip olgun insan, hevasının yolunda giderse azgın insan olamaya müsaittir. Nitekim Kur'an da bu durum şöyle izah edilir: *“Nefse ve ona bir takım kabiliyetler verip de iyilik ve kötülükleri ilham edene yemin olsun ki, nefsinin tezkiye eden (kötülüklerden arındıran) kurtuluşa ermiş, kötülüklerle gömen de ziyan etmiştir.”* Bu bağlamda Din Eğitimi insanın kişisel ve manevi anlamda gelişimini sağlayan bir araçtır. Dolayısıyla bu alanın da en elzem konusu insan ve insanın eğitimidir.⁷⁹

Mustafa Rahmi Balaban sosyal bilimler alanında aldığı eğitimleri hayatının her alanında kullanmıştır. Psikoloji, felsefe, felsefe tarihi, düşünce tarihi, etik ve din konuları başta olmak üzere çağdaş eğitim hareketleri üzerine makale ve kitaplar yazmıştır. Yıllar içinde bu konuları öğreten sayısız öğretmen yetiştirmiştir. Jön Türk hareketinin ivme kazandığı ve İkinci Meşrutiyet'in ilan edildiği Osmanlı'nın son dönemlerinde yaşamış olan düşünürümüz, İstanbul'da Darülmuallimin-i Aliye'de

⁷⁸ Balaban, İlim İman Ahlak, s. 38; Balaban, Semavi Dinlerde Müşterek Nokta, s. 1.

⁷⁹ Vahit Göktaş, *“Tasavvufî Terbiye'nin Günümüz Din Eğitim-Öğretimine Sunabileceği İmkânlar”*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 52: 2, 2011, s. 137-138; İlhami Güler, *Sabit Din Dinamik Şariat*, Ankara Okulu Yayınları, 2017, s. 200.

eğitim görmüştür. Bu dönem, Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasi sisteminde çoğulculuğun istendiği ve elde edildiği bir dönemdir. Meşrutiyet ile başlayan bu süreçte Batıcı, İslamcı, Türkçü ve sosyalist toplum kitlelerinin devletin nasıl kurtarılacağına cevap aradığı bir dönemdir.⁸⁰

Öğrenmeye olan düşkünlüğü ile İsviçre'ye giden Balaban oradaki eğitim sistemini gözlemlemesi neticesinde Osmanlı'nın neden geride kaldığını anlamıştır. Eğitimini tamamladıktan sonra kaliteli insan yetiştireceği memleketine dönmüştür.⁸¹ Onun eğitim anlayışının temelinde, insani değerlere saygılı, güçlü iradeye sahip, sorumluluk duygusu yüksek, vatansever bireyler yetiştirme fikri vardır. Eğitilmiş olmakla inanç arasında bağ kuran Balaban, tanrı inancına sahip olmayan ve sadece ahlâk kurallarına göre yaşayan insanları, çağının arkasından gelen insanlar olarak nitelendirmiştir. Çünkü ona göre mevcut toplum henüz sadece ahlâk anlayışına göre yaşayacak düzeyde değildir. Pragmatik bir din anlayışına sahip olduğu görülen Balaban, toplumsal düzenin sağlanmasını ve halkın yetiştirilmesini, herkesin inançlarına saygı duyarak din eğitiminden faydalanmasını sağlamayı savunmuştur. Ömrünün son yıllarında dini konularda daha fazla yazmaya çalışan Balaban, İslam'ı ve diğer dinleri konu edinmeye çalışmıştır.

Mustafa Rahmi Hristiyanlığın Orta Çağ Skolâstik düşüncesini geride bıraktığını, İslam'ın da yeni bir yoruma ihtiyacı olduğunu ifade etmiştir. Bu başarılabilirse hem akılcı davranılabileceğini hem de aşırı tutuculuğun engellenebileceğini söylemlerinde sık sık tekrarladığı görülmüştür. Kendi dinini diğer dinlerden üstün tutanlara karşı görüşlerinin varlığı da bunun ispatıdır. Dini daha yüksek bir manevi güç olarak görmüştür. Dinin çağdaş psikoloji, etik ve felsefe içinde dikkate alınması gerektiğine inandığını ifade etmiştir. Türkiye'deki din adamlarının böyle bir dikkatten yoksun olduğunu söylemiştir. O, din adamlarının yetiştirilmesinde tarihsel ihmali bir büyük bir zaaf sayar. Aynı zamanda dinin bu tutuculukla halk eğitiminde kullanılmasını büyük bir gerilik olarak görmüştür. Dini eskisi gibi değil, gerçek ve pratik

⁸⁰ Balaban, İlim İman Ahlak, s. 40.

⁸¹ Balaban, İlim İman Ahlak, s. 43; Mustafa Rahmi Balaban, "Din", **Müslüman Sesi**, Cilt: 1, Sayı: 13, 1949, s. 3.

düşüncelerle ele almanın ve insanları bu şekilde yetiştirmenin doğru olacağını düşünmüştür.⁸²

Balaban'a göre toplumu oluşturan değerleri düzeltmek yerine, yeni temeller atmaya çalışmak yanıltıcıdır. Değişime kapıları kapatıp muhafazakârlığa saplanmakla da sosyal doku ortadan kalkmış olacaktır.⁸³

Türkiye'nin geri kalma meselesinde çözüm üretme üzere eser tercümelerine büyük önem veren Balaban, Fransızca, İngilizce ve Almancadan yaptığı çevirilerle Batı'daki gelişmeleri, eğitimdeki yenilikleri ve Batılı düşünce tarzlarını Türk okullarına ve Türk okuyucularına aktarmıştır. Onun yabancı dildeki eserlerinin çevrilmesine dair düşüncelerini şu cümlelerinden anlayabiliriz:

“Genç Cumhuriyetimizin geleceği üzerinde eğitim çok önemli bir rol sahibidir. Yeni yetişecek insanımıza ancak cumhuriyet için yetiştirerek fayda sağlayabiliriz. Cumhuriyet yüksek bir eğitime dayanır. Bence bugün en önemli işlerden biri, dünya eğitiminin ünlü eserlerini dilimize tercüme etmek olmalıdır. Bu eserler eğitim ordumuzun genç öğretmenlerine giriştikleri çetin savaşta en değerli kaynak olacaktır.”⁸⁴

Belli başlı eğitim felsefelerini inceleyen Balaban, özellikle şu üç temel felsefe üzerinde durmuştur. Bunlar; baskıcı eğitim, eşitlikçi eğitim ve liberal eğitimidir. Baskıcı (zorlayıcı) eğitim, halkın özerkliğinden ziyade bir sınıfın mutlak egemenliğini sürdürmeyi amaçlayan eğitimidir. En ünlü temsilcileri Platon ve Thomas Hobbes'tur. Liberal eğitim, kişilik ve yetenek açısından topluma hiçbir şey borçlu olmayan özgür bireylerin veya konuların eğitimidir. En iyi bilinen temsilcileri John Lock, Immanuel Kant, John Stuart, Thomas Hill, John Dewey'dir. Eşitlikçi eğitim ise eşit temelde kabul edilen özgürlük için eğitimidir. En iyi bilinen savunucusu Karl Marx'tır. Baskıcı eğitim felsefesinin düşünürlerinden Hobbes, liberal eğitim felsefesinin düşünürlerinden John Locke, Immanuel Kant ve John Dewey, eşitlikçi eğitim felsefesinin düşünürlerinden Karl Marx'ı yazıları ile halka tanıtmıştır.⁸⁵

⁸² Balaban, İlim İman Ahlak, s. 37.

⁸³ Balaban, İlim İman Ahlak, s. 43.

⁸⁴ Balaban, Filozoflarla Birer Saat, s. 57-63; Balaban, İlim İman Ahlak, s. 28.

⁸⁵ Balaban, İlim İman Ahlak, s. 29.

Balaban'ın eğitim konusunda Doğu ile Batı arasında bir sentez yapmaya çalıştığı da görülmektedir. O ilk eserinde, genel olarak çocuk psikolojisini tanıtmayı amaçlamıştır. Çocuk eğitimi ve çocuk öyküleri üzerine yaptığı araştırma ve incelemelerinde, Batı ve Doğu dünyasında düşünce ve medeniyetin gelişimi ile bunların etkileşimini ele almıştır. Eserlerinde, konuları tarihsel gelişimleri içinde sunmuştur. Ona göre her şeyin bir başlangıcı ve temeli vardır. Tartışılan konu ne olursa olsun en eskisinden başlanmalı ve bugünle mukayese edilmelidir. Eski uygarlıkları, dinleri, eğitim kurumlarını, bilimdeki gelişmeleri, felsefi ürünleri ve tarihsel gelişmeleri ele almaya çalışmalıdır.⁸⁶

Balaban, bilimin temel oluşumunda Türk İslam dünyasının katkısına inansa da gelinen noktada, Müslüman Türkiye'yi ve Doğu dünyasını bilimin gelişme ve ilerlemesinde seyirci olarak gördüğünü ifade etmiştir. Oysa Batı bu konuda oldukça ileridedir. Bu nedenle de eğitim alanında büyük ilerlemeler kaydeden ve modern eğitim yöntemlerinin temellerini atan Avrupa'nın, Türkiye gibi az gelişmiş ülkelere öncülük edebileceğini söyleyen düşünürümüz, Avrupa eğitiminden yararlanmanın hayati nitelikte olduğunu belirtmektedir.⁸⁷ Ancak bu şekilde Türkiye, milli kimliğinden ve tarihinden aldığı değerlerle geliştiğinde, Avrupa gibi olabilecektir. Din eğitiminin hassasiyeti üzerinde duran Balaban, dinin doğru şekilde anlatılmasına dikkat çekmiştir. Yaşamının son yıllarında yazdığı eserlerinde ve öğretmen adayları için hazırladığı din dersi kitaplarında felsefe, psikoloji ve sosyoloji konularına yer vermiştir.⁸⁸

Düşünürümüz gerek makalelerinde gerekse kitaplarında dinin gerekliliği üzerinde ciddi manada durmuş, dinin geçmişte olduğu gibi çağımızda da gerekli olduğunu ifade etmeye çalışmıştır. Bu konunun ehemmiyetine binaen, insan hayatında bu kadar önemli olan din müessesesinin eğitime konu edilmemesinin mümkün

⁸⁶ Balaban, İlim İman Ahlak, s. 30; Balaban, Din, s. 3.

⁸⁷ Mustafa Rahmi Balaban, “İlk Mekteplerde Ruhi Tetkikler”, **Müslüman Sesi**, İzmir 1934; Balaban, İlim İman Ahlak, s.34.

⁸⁸ Mustafa Rahmi Balaban, “İlk Mekteplerde Ruhi Tetkikler”, **Müslüman Sesi**, İzmir 1934; Mustafa Rahmi Balaban, “İlim ve Din Birliği: İman ve Bugünkü İlim”, **Müslüman Sesi**, Cilt: 4, Sayı: 60, s. 3-4; Balaban, İlim İman Ahlak, s. 38.

olamayacağını belirtmiştir. Bu sebeple muhtasar tarih kitaplarından yer alan dini emirleri halka aktarmak gerektiğini ifade etmiştir.⁸⁹

2.1.4 Din-Toplum İlişkisi

Kişisel manada, insanların aşkın olanla bağ kurmalarını ortaya koyan; dünyayı tanıma ve var olduğu bu oluşum içerisinde insanın kendini belirli bir çerçeveye dahil etme modeli gibi fonksiyonları üstlenen din, toplumsal alanda birçok fonksiyonu ortaya koymaktadır.⁹⁰

Düşünürümüze göre dinlerin amacı; insanı içgüdünün pençesinden kurtarmak ve insanlığın tekâmül kanununu isteyerek kabul etmesini sağlamaktır. Aynı zamanda dinin insanı, toplumsallaştırma hedefi vardır. İslam dinine göre, insanlar doğuştan iyidir. İnsanın yozlaşması ve bozulması ise yaşadığı ortamın etkisiyledir. Dinin temeli, Allah'a, elçilerine ve yaptıkları hal ve hareketleri için hesap gününe inanmaktır.⁹¹

İslam dini, akla ve aklın belirli tecrübelerle bulup geliştirdiği çeşitli ilimlere vurgu yapmıştır. İslam dünyası, bunu ciddiye aldığı ve bütün varlığıyla ilimleri kucakladığı dönemde, dünyada medeniyet bayrağını taşımıştır. Zamanla ilmin nuru azalmış ve cehalet karanlığı çökmüştür. İslam âleminde inhitat belirmeye başlamıştır. İlmin nuru sönünce imanda, dinde ve ahlâkta her şeyin bozulacağı açıktır.⁹²

Mümin ise Balaban' a göre:

“Bugün dünden daha iyi hal ve harekette bulunmak suretiyle kendisinin ve çevresinin tekâmülünü hizmet edendir. Hal ve hareket üzerine tesir icra ederek insanı, her gün biraz daha kendisine ve çevresine daha faydalı yapamayan bir iman ve din, İslam'ın ruhuna uygun değildir. İslam'ı ruhu, şunu emreder: Hayatın ebediliğine inanarak bu andan itibaren, bugün, dünden her yönce, daha mütekâmil olmak.”⁹³

⁸⁹ Balaban, İlk Mekteplerde Ruhi Tetkikler, s. 5; Süleyman Hayri Bolay, **Felsefeye Giriş**, Akçağ Yayınları, Ankara, 2004, s. 319-321; Toynbee, A.- Canan, İ., **Tarihçi Açısından Din**, Ufuk Kitapları, 2008, s.188.

⁹⁰Mustafa Keskin, “*Din ve Toplum İlişkileri Üzerine Bir Genelleme*”, **Din bilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, cilt: IV, 2004, Sayı: 2, s. 11.

⁹¹ Mustafa Rahmi Balaban, “*İslam'ın İçtimai Emirleri*”, **Müslüman Sesi**, Cilt:4, Sayı: 52, 1951, s. 2.

⁹² Balaban, İslam'ın İçtimai Emirleri, s. 3.

⁹³ Balaban, İslam'ın İçtimai Emirleri, s. 3.

Hiz. Muhammed, bir sözünde: “İmanın en büyük rûknü Allah’ın varlığına ve birliğine iman etmek, en küçük rûknü de insanlara ceza verecek şeyleri yoldan kaldırmaktır.”⁹⁴ buyurmaktadır. Yani başka bir deyişle, toplumsal menfaatin imanın rûkûnlerinden olduğunu söylemektedir.

Hadis-i şeriften anlaşılacağı üzere “İmanda en büyük rûkûn ile en küçük rûkûn arasında birçok basamak ve dereceler vardır. Allah’a iman rûkûnünden sonra diğer büyük rûkûnler, farzlardır. İman rûkûnü dereceleri mütefavit olduğundan insanların müminlik dereceleri de içtimai hayır ve hasenat dereceleri ile mütenasiptir.”⁹⁵ Yani insanoğlu toplumsal fedakârlığı nispetinde mümindir. Bunu Hiz. Muhammed’in, “Bir milletin en yüceleri ona hizmet edenlerdir.”⁹⁶ İfadesi buna işaret etmektedir.

İslam’ın emirlerinin sadece ahiret için geçerli olmadığı bilinmektedir. Balaban da bu konuya şöyle dikkat çekmektedir: “Dünyada ve ahirette, her ikisinde de dikkatli olmak. Yani hayatı, dünya ve ahiret gibi ikiye ayırmadan, kendimizi sonsuz hayatın yolcuları olarak bilerek miracımızı canlı tutarak, Allah’ın emrine ve sonsuz tekâmül kanununa göre yaşamak demektir. Sağlığımızı, aklımızı ve ahlâkımızı geliştirecek her hareket, devletimize ve milletimize fayda sağlayan her iş, İslam’ın toplumsal emirlerinden biridir.”⁹⁷

Balaban, bir din olarak İslam’ın özünü tasdik ve ikrardan ibaret olmadığını düşünür. Ona göre İslam’ın özü topluma hizmettir. Çünkü İslam, Allah’ın işini, Allah’ın kulları arasında yapmak ve halk vasıtasıyla halka dönmektir. Ona göre İslam’ın temelini benimsemek, İslam’ın ruhunu kelamcılarının tartışmalarından ve fakihlerin aklı zayıflatma girişimlerinden kurtarmaktır. Gerçek mümin hal ve hareketlerini eyleme geçiren insandır. Balaban, Müslüman dünyasındaki birçok ilahiyatçı ve hukukçunun, en uygun din olan İslam’ı (birlik ve eylem = hal ve hareket) kasten ya da bilmeyerek aklın ve tefrikanın yolunu izlemeye yönelmiş olmasına üzülmüştür. O, İslam’ın ruhunun, dayanışma, kardeşlik, akla ve bilgiye bağlılık, her zaman hayır için

⁹⁴ Buhari, **İman**, 3; Müslim, **İman**, 12.

⁹⁵ Buhârî, **İman**, 37; Müslim, **İman**, 5.

⁹⁶ Deylemî, **el-Firdevs bi-Me’sûri’l-Hitâb**, Beyrut 1986, II, 324.

⁹⁷ Balaban, İslamlığın İçtimai Emirleri, s. 3.

çabalama olduğunu, millete hizmetin Allah’a olan hizmet anlayışına ilham verdiğini düşünmüştür.⁹⁸

Din toplum ilişkisi hususunda Balaban’ın Musa Carullah’tan etkilendiği görülmektedir. O, millete hizmetin Allah’a hizmet olduğunu düşünmüştür. Musa Carullah, İslam’ın özünü “İslam’ın Elifbası” eserinde şu şekilde izah etmektedir: İslam’ın özü: İlmi ve millete hizmet ruhunu emreder.”⁹⁹

Carullah’a benzer şekilde Balaban’ da şunları söylemektedir;

“İslam’da inhitat devri başlayınca mutaassıplar akla gem vurdular. İlmi, boş kelim münazaalarına saldırdılar. Türlü hilelerle, yalan dolan ile ihtikârlarla milleti soyduktan sonra bir hacıya gitmek ile her günahın sileceğini sanma boştur. Yüce Allah diyor ki: Bana kul hakkı ile gelmeyiniz kendisine karşı olan kusurlarınızı, rahman olan Tanrı, umulur ki bağışlar. Amma kul hakkına karışmam, diyor. Kul hakkı, Arafat dağında dua ile üstünden sünger çekilir şeylerden değildir. Hizmet imanın ürünlerindendir. Hizmetimiz derecesinde müminiz. İslam âleminin yükselmesi: İslamı Hz. Muhammed’in 3 hadisindeki akıl, ilim, hizmet üzerine oturtmak ile olacaktır.”¹⁰⁰

Mustafa Rahmi Balaban çağdaş medeniyet seviyesine erişmeden dinin önemli bir etken olduğunu düşünmüş ve yanlış dini inancı çağdaşlaşma yolunda topluma katkıda bulunamayacağını ifade etmiştir. Çağdaş medeniyet ile bütünleşemediğimiz günümüz dünyasında Müslümanların İslamiyet’te kusur aramak yerine, kendi eksiklerini düzeltmek için çaba göstermeleri daha doğru olacaktır. O, bu görüşlerini şöyle dile getirmektedir:

“Çağdaş medeniyette dinin rolü mühimdir. Amma dini findık kabını dolduramayan kelim münazaalarından kurtarıp Hz. Muhammed’in emrettiği akıl, ilim, hizmeti temel vermek, İslam’ın esasında ki dinamizmi canlandırmak gerektir. Bunu kavrayıp kavratacak, kalplerde imanı böyle kök saldıracak vaizlere muhtacız. İslam dini yalnız nefsimizi kurtarma dini değildir, aynı zamanda cemiyeti yükseltme dinidir.”¹⁰¹

Toplumların çöküşüne yol açan nedenleri maddi ve manevi olarak ikiye ayıran Balaban maddi nedenleri, milletlerin fiziki özelliklerini kaybetmeleri ve dayanma güçlerinin azalması olarak açıklar. Bunu önlemenin yolu da ona göre izcilik, spor,

⁹⁸ Balaban, İslamlığın İçtimai Emirleri, s. 3.

⁹⁹ Musa Carullah, **İslam’ın Elifba’sı**, (Yayına Hazırlayanlar: İbrahim Maraş-Seyfettin Erşahin), Seba Yayınları, Ankara, 1997, s. 61-62.

¹⁰⁰ Balaban, İslamlığın İçtimai Emirleri, s. 3.

¹⁰¹ Balaban, İslamlığın İçtimai Emirleri, s. 4.

avcılık, yelkencilik gibi faaliyetlerle gençleri eğitmektir.¹⁰² Türk gençliğinin koridorlarda değil, doğa dostu bireyler olarak at sırtında, denizde, dağda, avda, tarlada ve vahşi doğada yetiştirilmelidir. Bunlar yapılmadığı takdirde bireylerin fiziksel olarak zorluklara dayanma kapasitesi azalacak ve toplumda ahlâki bozulmalar tezahür edecektir. O halde bir yandan ülkenin çalışma kapasitesini güçlendirmek, diğer yandan da devletçilik bilgisini ciddi şekilde uygulamak gerekmektedir. Yaşam kalitesi bakımından bireyler arasındaki dengesizlikleri gidermek noktasında devletçilik anlayışı mutlaka uygulanması gereken bir ilkedir. Toplumların çöküşüne yol açan manevi nedeni ise ahlâki kapasite eksikliği olarak ifade eden Balaban, erdemli yaşamı, en yüksek akli lider olarak tanımlamıştır. Yine ona göre erdemli yaşam, doğru yolu bulmak için güçlü bir irade ortaya koymak ve ahlâki bir karakter edinmektir.¹⁰³

¹⁰² Balaban, İlim İman Ahlak, s. 57-58.

¹⁰³ Balaban, İlim İman Ahlak, s. 58-60.

3. MUSTAFA RAHİMİ BALABAN’DA AHLÂK’IN ANLAMI

Mustafa Rahmi Balaban’a göre ahlâkın gayesi; insandaki riya, kibir, yalancılık, tembellik, kin, öfke, geçimsizlik, haset gibi duyguların ortadan kaldırılmasını sağlayarak, insanı topluma ve milletine karşı zararsız hale getirip, milletine bağlı ve faydalı bireyler yapmaktır. Ona göre bütün dinlerin, eğitimlerin, pozitif bilimlerin ve felsefenin en önemli işi bu gayeye hizmet etmektir. Dahası Balaban inanmanın ahlâkın gayesine yardımcı olduğunu düşünmektedir.

3.1 Ahlâkın Kökeni ve Gelişimi

Ahlak; tabiat, seciye, huy gibi anlamlara gelen huluk ve hulk kelimelerinin Arapça çoğuludur. Genellikle huluk kelimesi insanın fiziki yapısı ve özellikleri için kullanılır. Hulk kelimesi ise insanın manevi özelliği ve yapısı için kullanılmakta olduğu görülmektedir. İslam’da ve hadislerde ahlâk ve hulk terim kullanımları genellikle iyi ve kötü huyları ifade etmek için kullanıldığı söylenmektedir.¹⁰⁴

Kur’an-ı Kerim’de ahlâk kelimesi yer almamakla birlikte, biri “âdet ve gelenek”, diğeri de “ahlâk” manasında olmak üzere iki yerde (eş-Şuarâ 26/137; el-Kalem 68/4) ahlâkın tekili olan huluk kelimesi geçtiği görülmektedir. Ayrıca pek çok ayette yer alan amel teriminin alanı ahlâkî davranışları da içine alacak şekilde geniş tutulmuştur.¹⁰⁵

İslam filozofları ahlâk terimlerini tarif ve tasnif ederken eski Yunan filozoflarının terimlerini temel alırlar. Lakin temelini Kur’an ve sünnete dayandırır. Aynı zamanda İslam ahlâkı, söz konusu tarif ve tasniflerden faydalanılarak ölçüleri belirlenmiş, açıklaması yapılmış bir çalışma şeklinde sunulmaya çalışılmıştır.¹⁰⁶

¹⁰⁴ Mehmet Aydın, “Ahlak”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 2, İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 1989, s. 10-14.

¹⁰⁵ Süleyman Uludağ, “Amel”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 3, İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 1991, s. 16-20.

¹⁰⁶ Bayram Ali Çetinkaya, **İslam Felsefesi El Kitabı**, 2. Baskı, Grafiker Yayınları, Ankara 2019, s. 245.

İslam filozoflarına göre, hulk ve hulkun çoğulu olan ahlâk, “nefiste yerleşik olan yatkınlıklar” olarak ifade edildiği görülmüştür. Bu tabiiyetle “fiiller, nefisten herhangi bir fikri ve iradi güçlüğü hacet kalmaksızın sadır olur.” Buna mukabil insan iyiye nefisten “faziletler” hasıl olur. Kötü ise “rezaletler” hasıl olur. Bu mahiyette ahlâkın en temel vazifesi nefsi terbiye etmek, hakkında bilgi verip onu en faziletli şekilde fiiller sadır edebilmektedir.¹⁰⁷

Ahlak felsefesi veya etiğin ne olduğu ya da en azından ne olması gerektiği tartışma konusudur. Herkesin onayını alan kesin bir tanımı veya ona ilişkin olarak herkesin görüş birliği içinde olduğu bir yaklaşım tarzının olmaması; bu alanın kendisinin de tartışmalı felsefi bir problem olduğu sonucunu ortaya çıkarmıştır. Diğer felsefi disiplinlerin tanımı üzerinde de aynı durum belli ölçülerde söz konusu olmakla beraber, hiç olmazsa onların içerdiği problemler hakkında belli bir uzlaşım varlığı söz konusudur.¹⁰⁸

Bunun sebebi, ahlâk konusunun diğer felsefi disiplinler gibi yalıtık bir şekilde ortaya çıkmamasından kaynaklanmaktadır. Temel disiplin olarak kabul ettikleri bu alana ve yaşadıkları dünyanın kültürel yapısına bağlılığı fikriyle ortaya çıktığı düşünülmektedir.¹⁰⁹ Ahlakın, filozofların kültürel yaşamları doğrultusunda değişkenlik gösterebildiği düşünülmektedir.

Bu bağlamda, ahlâk felsefesi veya etik hakkında, kişisel ve toplumsal olarak kendi yaşam kuralları, ilkeleri, inançları ve bunlara kaynaklık eden ölçüler dahilinde genel bir belirleme yapılması da uygun olacaktır.¹¹⁰

Kur'an ve sünnetin ahlâka dair koymuş olduğu amaçlar ve ilkeler ele alındığında, bu ilkelerin işleyiş tarzlarının ve sonuca ulaşma çabalarının ele aldıkları araçlar farklılık

¹⁰⁷ Çetinkaya, a.g.e., s. 245-246.

¹⁰⁸ Friedrich Heinemann, **Günümüzde Felsefe Disiplinleri**, (Çeviren: Özlem Doğan), İnkılap Yayınları, İstanbul 1997, s. 337.

¹⁰⁹ Heinemann, a.g.e., s. 334.

¹¹⁰ Joanna Kuçuradi, **Uludağ Konuşmaları Özgürlük Ahlâk Kültür Kavramları**, TFK, Ank. 1997, s. 20-21; Çetinkaya, a. g. e., s. 246-247.

göstermektedir. Bunun sonucunda da çok farklı ahlâk görüşlerinin ve geleneklerinin ortaya çıktığı görülmektedir.¹¹¹

Bu çalışmalar sonucunda, Balaban'ın İslami ahlâk düşüncesinin Kur'an ve sünnetle ortaya çıktığı görülmüştür. Bu iki kaynak genel olarak dini ve dünyevi bir hayatın çerçevesini çizmiş ve pratik ilkeler belirlemiştir. Hadisçiler, kelimciler, tasavvufçular ve hatta filozoflar tarafından ahlâk anlayışının temelini oluşturulduğu görülmüştür.¹¹²

Mustafa Rahmi Balaban'a göre ahlâkın gayesi; insandaki riya, kibir, yalancılık, tembellik, kin, öfke, geçimsizlik, haset gibi duyguların ortadan kaldırılmasını sağlayarak, insanı topluma ve milletine karşı zararsız hale getirip, milletine bağlı ve faydalı bireyler yapmaktır. Ona göre bütün dinler, eğitimler, pozitif bilimler ve felsefenin en önemli işinin bu gayeye hizmet etmek olması gerektiğini ve inanmanın da ahlâkın gayesine yardımcı olduğunu düşünmektedir.¹¹³

Mustafa Rahmi Balaban işlenmemiş mermerden en güzel heykeli ortaya çıkaran heykeltıraşlık gibi ahlâkın da aynı şekilde ham tabiatımızın kuvvetini, olgun insan seviyesine çıkarması olarak tanımlamıştır. Aksi halde ne kişinin kendisi ne de toplum için saadet ve mutluluk olamayacağını ifade etmiştir. Tüm tarih boyunca, olgun ve iyi insan görüşü farklı farklıdır.¹¹⁴

Balaban tarihin gelişimi içerisinde insanın görüşlerini şu şekilde vermektedir: “Eski Çağ klasik medeniyetinde olgun insan özel melekelerini, tabii kuvvetlerini ahenkli bir surette geliştiren insan idi.”¹¹⁵ Orta Çağ medeniyetinde: Tabii temayül ve iç görevlerini yok edebilen, kendini tamamen dine veren insandı.”¹¹⁶ “Bugün ise zekâ ve duygusunu da ihmal etmemekle beraber düşüncelerini, şahsının, cemiyetinin ve insanlığın gelişmesi istikametinde gerçekleştirebilen aksiyon ve iş adamıdır.”¹¹⁷ “Her

¹¹¹ Çetinkaya, a.g.e., s. 246-247.

¹¹² Çetinkaya, a.g.e., s. 246.

¹¹³ Balaban, İlim İman Ahlak, s. 153.

¹¹⁴ Mustafa Rahmi Balaban, **Tarih Boyunca Ahlak**, Gayret Kitabevi, İstanbul 1949, s. 34; Mustafa Rahmi Balaban, “*Ahlak mı Zeka mı*”, **Müslüman Sesi**, Cilt:3, Sayı: 46, 1951, s. 4.

¹¹⁵ Balaban, İlim ve Din Birliği: İman ve Bugünkü İlim, s. 3-4; Balaban, Tarih Boyunca Ahlak, s. 45.

¹¹⁶ Balaban, İlim ve Din Birliği: İman ve Bugünkü İlim, s. 3-4; Balaban, Tarih Boyunca Ahlak, s. 45.

¹¹⁷ Balaban, Tarih Boyunca Ahlak, s. 45.

çağ, terbiye sistemini kendi zamanındaki esasa göre ayarlayıp ev ve okullarında çocuklarını ve okul hayatından sonra kurduğu kurumlar da, büyümüş insanlarını yetiştirmeye uğraşmıştır.”¹¹⁸

Balaban göre eski eğitim sistemi ile yeni eğitim sistemi arasındaki farkı inceleyecek olursak: Eski sistemin sadece manevi kuvvetlere önem verdiği, hayatın gerçeklerini ele almadığı görülmektedir. Yeni sistemde ise eski sisteme göre tezatlıklar görülmektedir. İki sistemde aşırılığa kaçmış, uygun bir doz sağlanamamıştır. Asıl yapılması gereken her ikisinin de en uygun dozunu oluşturup tek doz halinde sentezleyebilmektir. Maddi duygular kadar manevi duyguların da kuvvetini arttırmak gerekmektedir. Medeniyetin bir kanadı maddi ise öteki kanadı manevidir. Bundan başka bugünlerimizi meydana getiren dünlerimizdir. Bugünlerimizi, dünlerimizin iyi unsurlarıyla ortaya çıkarmamız doğru bir yöntem olacaktır. Elbette ki, farklı medeniyetlerin dünlerinden yani birikimlerinden de istifade etmek mümkündür. Fakat her toplum kendi dünleri üzerine inşa olduğu için eğitim ve sosyal kurumların başka bir milletinkini taklit ile gelişmesi de düşünülemez.¹¹⁹

Balaban’a göre, terbiye kavramı da Eski Çağda, Orta Çağda ve hatta bugünde dâhil olmak üzere her dönemde değişik şekilde anlaşılmış olsa da, ahlâkla ilgili anlayışlarda önemli olduğu görülmektedir. Terbiye ahlâkın temel yapı taşlarından biri olduğu için tüm dönemlerde ahlâkı incelemekte fayda vardır.¹²⁰ Ahlakın gerek kişisel, gerekse toplumsal hayat içerisinde sadece disiplinle mümkün olabileceği saptanmıştır. Bu bağlamda samimi, içten gelerek yapılan itaat ve disiplinin imanın bir parçası olduğu görülmektedir. Eski Çağlara bakılacak olursa sadece maneviyata dayanmış olan disiplinlerin, isteğe ve rızaya bakılmadan uygulandığı, aynı zamanda daha çok egoizme boğulmuş bir dönem olduğu düşünülmektedir. Orta Çağ’da ise maneviyata dayalı disiplinlerde, tam itaat ve gönül rızası ile kendilerini eğitime verdikleri ve itaatlerini fedakârlık ile yaptıkları ifade edilmektedir. Bu disiplinlere uymayanların ise isyankâr halleri olduğu kabul edilmektedir. Bu bağlamda Eski Çağ ile Orta Çağ’ın tamamen bir uyumsuzluk içinde olduğu ama diğer taraftan da ortak

¹¹⁸ Balaban, İlim ve Din Birliği: İman ve Bugünkü İlim, s. 3-4; Balaban, Tarih Boyunca Ahlak, s. 46.

¹¹⁹ Balaban, İlim İman Ahlak, s. 140; Balaban, Ahlak mı Zeka mı, s. 4.

¹²⁰ Balaban, İlim İman Ahlak, s. 142; Balaban, Ahlak mı Zeka mı, s. 4.

bir kanaatin mevcudiyetinden söz edilmektedir.¹²¹ Son olarak bugüne bakacak olursak düşünürümüz göre itaat ve disiplin hiç görülmeyecek kadar azalmakla birlikte itaat ve disiplinin imandan ayrı kavramlar olarak kabul edildiği görülmektedir. Bunun neticesi olarak da itaat duygusu ve eğilimi insanlar nezdinde zayıflama yoluna girmiştir. Böylesi şartlarda toplumun terbiyenin önemini ve zarureti kötü örneklerle tecrübe etmesi kaçınılmazdır. İşte bu noktaya gelindiğinde terbiyecilere düşen görevlerden biri, zamana uygun kurallar belirlemek ve yeni bir terbiye sistemi inşa etmek olmalıdır.¹²² Bu yeni terbiye sistemi oluşturulduktan sonra insanların imanı, kendi kaprislerinden arınıp, nefislerine hâkim olacak bir vasıta olarak görmeleri uygun olacaktır. İman vasıtasıyla oluşturulan terbiye, egoizmden kurtulma yollarından birisi olarak görülmektedir. Balaban'ın "iman iledir ki insan, kendi derinliğine dalarak, Tanrı'ya doğru yükselme, hayatın bütün zahmet ve çileleri arasında Tanrı'ya yol bulma sırrına ulaşır. İman, böylece işi vazifeye bağlamak suretiyle, iş ve vazifenin derin hikmet sebeplerini kavramaktır"¹²³ şeklindeki düşünceleri bu noktada önemlidir. Ona göre modern insanın eksikliği böyledir. Aynı zamanda insanın bu yüceliği kavramasıyla her şeyin onun için çok farklı bir mana alarak, bambaşka bir yenilik kazanacağı açıktır. Bugün terbiye konusundaki zafiyetlerin bir başka sebebi ise düşünürümüze göre terbiyenin maneviyata uygun verilmemesidir. Günümüz insanının kin, terbiyeden yoksunluk, beğenmeme, şükürsüzlük, vicdansızlık, kendine verilen görevlere karşı alakasızlık vb. türden olumsuz hasletleri bulunmaktadır. Bugünün insanının kendini demir parmaklıklar arkasında zannetmesi ve hürriyeti elinden alınmış hissetmesi, terbiye ve itaate ihtiyaç duymamasındandır. Buna karşılık muhataplardan kuvvetli bir itaat ve disiplin beklenmesi de konuya dair önemli bir tezattır.¹²⁴ Anlaşılacağı üzere, imanın yok olmaya başladığı yerde terbiye azalmakta ve zamane çocukları anne babasına ve öğretmenlerine karşı saygılarını yitirmektedirler. Bunun başlıca sebebi ise içten gelen bir disiplin yoksunluğudur. Netice olarak terbiye etmek demek; doğru, güzel, iyi,

¹²¹ Özlem Doğan, **Etik-ahlâk felsefesi**, Notos Kitap Yayıncılık Eğitim Danışmanlık ve Sanal Hizmetler Tic. Ltd. Şti., 2010, s.11-12; Balaban, İlim İman Ahlak, s. 141-142.

¹²² Hilmi Ziya Ülken, **Ahlâk**, Ülken Yayınları, İstanbul, 2001, s. 19; Balaban, "Terbiyede İmanın Rolü", **Müslüman Sesi**, Cilt: 1, Sayı:5, s. 5-6; Balaban, İlim İman Ahlak, s. 155.

¹²³ Balaban, "Terbiyede İmanın Rolü", **Müslüman Sesi**, Cilt: 1, Sayı:5, s. 5-6; Balaban, İlim İman Ahlak, s. 150-151.

¹²⁴ Balaban, İlim İman Ahlak, s. 153.

kötü, saygı ve değerleri öğretip bunları yükseltmek demektir. Aynı tabiiyette insanı içgüdülerinden kurtarmak, yüce ve olgun bir insan yetiştirebilmektir.”¹²⁵

Yukarıdaki düşüncelerine baktığımız zaman Balaban’ın, olgun insan mertebesine yükselmenin yolu olarak imanı öncelediğini görmemiz mümkündür. Ona göre eylemler mutlak olana uygun ve insanlara faydalı olacak şekilde gerçekleştirilmelidir. İnsan, ancak bu şekilde özgürlüğe ve mutluluğa ulaşabilecektir. Özgür olmak demek, kişinin kendi iradesinden vazgeçmesidir. Mutluluk ise kişinin her türlü istek ve arzularından vazgeçmesidir. İnsan mahdud ve mütenahi olan hiçbir şeyden hoşnut olmamalıdır. İnsan bu hayatı kendisi için yaşamamalı aksine kendisi için bir hiç gibi yaşamalıdır. Başkalarının faydasına olan işlerle uğraşmalı, kötü olan her şeyden uzak durmalıdır.¹²⁶

Yine düşünürümüz açısından terbiye gibi saygıda, ahlâk kubbesini tutan yapı taşlarından biridir. Saygı herkes içindir. Bu nedenle sevgi duygusu ile akrabadır. Herhangi bir insana eğer saygı duyuyorsak aynı şekilde sevgi duygusu da besliyoruzdur. Bundan dolayı bu iki duygu akrabadır. Saygı duygusu, sevgi duygusu gibi hiddetlenme, ani öfkelenme gibi birden tesir etmez ve o daha ziyade, ani öfke ve korku gibi duygunun durdurma tesiriyle alakalıdır.¹²⁷ Balaban, kendimizi küçültüp mütevazılık katsayımız arttıkça nasıl ahlâki açıdan yükseleceğimizi şu ifadelerle ifade etmiştir:

“Ne kadar mütevazı bir mevkide olursak olalım, çevremizde, bizden küçükler ve bizi örnek edecekler vardır. İşte biz bu küçükler için, kendimizi büyük bir ahlâka bağlayarak yaşamalıyız. Biz ahlâkımızı terbiye ve saygı ölçülerinde koruyabilirsek, bizden sonra onlar da bunu koruyabilsinler.”¹²⁸

Düşünürümüzün ahlâki hedefi mutlak iyiyi yani hayrı tespit etmek ve hayra dair belli noktaları kararlaştırmaktır. Sonrasında insanların bunları takip etme olanaklarının doğduğu malumdur. Yani Balaban’a göre ahlâktan maksat, hayır olmalıdır. Onun

¹²⁵ Balaban, Tarih Boyunca Ahlak, s. 44.

¹²⁶ Balaban, Terbiyede İmanın Rolü; Balaban, İlim İman Ahlak, s. 54.

¹²⁷ Balaban, İlim İman Ahlak, s. 55-56.

¹²⁸ Balaban, İlim İman Ahlak, s. 56.

bahsettiği hayrın anlamı topluma hizmet, fayda ve insanlığın ilerlemesidir. Tabii bu hizmet ancak menfaat ve gösterişten uzaklaşma suretiyle ortaya çıkmaktadır. Bu, kişinin tamamen hazlarından, nefsanî arzularından uzaklaşması demek değildir. Tam tersi yeme içme gibi insanların belli ölçüde nefsanî arzularını ve hazlarını gidermesi gerekir. Bunları yapmaması halinde insan, sağlığını ve hayatını kaybetme ve topluma hizmet edemeyecek bir duruma düşme noktasına gelebilir. O halde kişni hazlarına belli bir sınır belirlemesi ve hazlarını ahlâkla beraber kullanılıp onları adeta birer yardımcı unsur haline getirebilmesi doğru olacaktır.¹²⁹

Geldiğimiz noktada Balaban'ın, olgun ve ahlâklı insanı bir saydığı görülmektedir. Ona göre insan olgun ve ahlâklı olmazsa ne bireysel ne de toplumsal mutluluktan bahsedilebilir. O, olgun insanların tarihin akışı içinde geçirdiği aşamaları şöyle anlatmaktadır:

“Tarih boyunca olgun ve mükemmel insan düşüncesi başka başkadır. Eski Çağ klasik medeniyetinde olgun insan özel kabiliyetleri ile tabiat güçlerini uyumlu bir şekilde gerçekleştiren insandı Ortaçağa medeniyetinde olgun insan doğal isteklerini yok edebilen kendini tamamen dine veren insandı 18. yüzyılda olgun insan akıl ve zekâsını en iyi kuvvetlendirebilen insandı. Günümüzde ise olgun insan zekâ ve duygusunu da ihmal etmemekle birlikte düşüncelerini kişiliğinin toplumunun ve insanlığın gelişmesi yönünde gerçekleştirebilen aksiyon adamıdır her çağ eğitim sistemini kendi zamanındaki kurallara göre ayarlayıp evde, okullarında çocuklarını ve okul hayatından sonra kurduğu kurumlarla da büyümüş insanlarını yetiştirmeye uğraşmıştır. Eski eğitim ile yeni eğitim arasındaki temel fark eskinin insanın yalnız manevi güçlerini önem verip hayatın hakiki noktalarını görmemesi yeninin ise bunun tersini yapmasıdır. Hakikat ise bu ikisinin en uygun bir dozda karışımı ve sentezidir. Medeniyetin bir kanadı maddi öteki kanadı manevidir. Her milletin bugünü kendi dinlerinden doğduğu için eğitim ve sosyal kurumların hiçbirisi başka milletini taklit ederek verimli olamaz.”¹³⁰

¹²⁹ Mustafa Rahmi Balaban, “*Kur'an Ahlakı*”, **Müslüman sesi**, Cilt:7, Sayı: 168, s. 3-5; Balaban, İlim İman Ahlak, s. 161-162.

¹³⁰ Balaban, Tarih Boyunca Ahlak, s. 2.

Düşünürümüz, “Şerefli bir insan olmak için sadece ahlâki değerlerle yaşamak yetmez mi?” sorusuna, “Ancak bu insanların ruh hallerinin yorumu hala karanlık” cevabını verir. Ona göre, belli bir ahlâk anlayışı ile yaşandığında kişinin düşünce dünyasının karanlık olmasına rağmen, mistik ve ahlâki unsurların kaynaşmasıyla yaşanan bir hayat daha faydalıdır. Ancak bunlardan biri tercih edilecek olursa Balaban ahlâki unsuru tercihten yanadır. Çünkü o, işi yapmanın tek bir yoldan geçtiği kanaatindedir. Mistisizmi bir sonraki aşamaya taşımanın sapıklıklara yol açabileceğini düşünen Balaban, aynı zamanda mistisizmin karanlık ve bilim dışı olduğunu söylemektedir. Faydacı bir zihniyete sahip olan Balaban, akıl temelinde gerçekleşen bir sezgiyle Tanrı’ya ulaşılabilirliğini kabul eder.¹³¹

Balaban’a göre insan için ahlâk apayrı bir önem ifade etmektedir. “Fert; içgüdü ve iç tepkilerinin pençesinden kurtulup akıl âlemine ikinci doğuşunu, yani içgüdü ve tabiat âleminden asıl insanlık âlemine doğuşunu gerçekleştirir. İnsanda bu doğuşu sağlayacak olan şey ise ahlâk duygusudur.”¹³² Ona göre ahlâk, insan için ayrılmaz bir parça ve insanı insan yapan özelliştir. O ahlâkın önemini Alman Filozof İmmanuel Kant’ın kendi mezar taşında yazan şu sözle ifade etmektedir: “Hayatımda iki şey karşısında derin hayret duydum. Başım üstünde yıldızlı sema ve içimdeki ahlâk kanunu.”¹³³

3.2 İctimai Ahlâk

Mustafa Rahmi Balaban, ahlâkın milletleri yükselteceğine inanır. Onun tabiriyle; “halk için, halk tarafından, halk idaresi” ile ifade olunan halkçılık, milli ve ictimai işlere halkın da gittikçe daha ziyade iştirak ederek, yurdun yükselmesi için nelere muhtaç ise elbirliğiyle çalışıp kalkınması ve ilerlemesini meydana getirmeyi ifade etmektedir.¹³⁴

¹³¹ Balaban, İlim İman Ahlak, s. 55-57.

¹³² Balaban, İlim İman Ahlak, s. 150.

¹³³ Paul Strathern, **90 Dakikada Kant**, (çev: Mehmet Ukşul) Gendaş Yayınları, 1988, s.4; Balaban, İlim İman Ahlak, s. 150.

¹³⁴ Balaban, Tarih Boyunca Ahlak, s. 58.

Balaban, demokrasi ile yönetilen toplumlarda yaşayan her bireyin gerilemede de yükselişte de sorumluluğu olduğunu söyler. o nedenle de her birey şahsi hayatında olduğu gibi içtimai hayatında da bu sorumluluk gereği çalışmalıdır. Kişi, bu sorumluluğu hissetmiyorsa bunun nedeni tembelliktir. Dolayısıyla başarılı ve başarısız olan insan arasında büyük bir fark vardır. Başarılı insan, düşünürümüze göre iyi ve ahlâklı insandır. Başarısız insan ise hayırsızdır. Bu ikisi arasındaki fark, faaliyet durumuna göre ortaya çıkar.¹³⁵ Akıllı bir insan devamlı olayları inceler, dikkatle bakar ve zihnini meşgul eder. Olayların faydalarını ve zararlarını karşılaştırır. Tembel ise düşünmeyi, zihnini yormayı, harekete geçmeyi sevmez. Hareketleri ağırdır ve istikbale dönük bir düşüncesi yoktur. Kendi hayatında tembel olan bireyin, içtimai ve milli işler için de tembel olduğunu söylemek yanlış değildir. Bu bireylerin içtimai vazifeler bakımından zayıflığı aktif olan insanların da zayıflamasına sebep olmaktadır. Balaban, insanların genelini bu bakımdan orta derecede olarak sınıflandırır. Bu yapıdaki insanlar “Bende herkes gibi yaparım yeter” düşüncesindedir.¹³⁶ Oysa asıl yapılması gereken bunun tam tersidir. Birey, içtimai görevimler söz konusu olduğunda herkesten daha iyi yapma düşüncesinde olmalıdır. “İçtimai vazifelerde (ortalamada) kalmak, “Adam sende, dünyayı ben mi düzeltereğim?” demek büyük bir içtimai kusurdur.¹³⁷ Vatandaşların, vazifelerini iyi bilip uygulaması gerektiğini düşünen Balaban’ın içtimai vazifeleri şu şekilde sıraladığı görülmektedir:

1. “Hiçbir vatandaş, hükümet işlerine ve içtimai işlere karşı kayıtsız kalmamalıdır.”¹³⁸ Yanlış iş gördüğünde, milleti zarara uğratan memurları ve bunların müsebbiplerini ortaya çıkarmalı, bu kişilerin bir daha içtimai görevler başına getirilmemesi için uğraşmalıdır. Bu kişilere acımak, koca bir topluma acımamak demektir. “İçtimai işlerde benim ne üstüme lazım denilen yerde en tehlikeli içtimai gerileme başlamıştır demektir.”¹³⁹

¹³⁵ Balaban, Tarih Boyunca Ahlak, s. 58-59.

¹³⁶ Mustafa Rahmi Balaban, “Din ve Terbiye”, **Müslüman Sesi**, Cilt: 4, Sayı: 58, 1952, s. 6.

¹³⁷ Balaban, Din ve Terbiye, s. 6.

¹³⁸ Balaban, Din ve Terbiye, s. 6.

¹³⁹ Balaban, Tarih Boyunca Ahlak, s. 58-59.

2. İctimai işlerde hep birlikte olup, işbirliği içinde devam edilmelidir. Bu işleri ihmal etmemelidir.¹⁴⁰
3. Kanunlar herkes için eşit olmalı ve adaletli bir yönetim olmalıdır. Hiçbir birey diğerinden ayrılmadan tam eşitlik ilkesine uygun davranılmalıdır.¹⁴¹
4. İctimai bir meselede yalnız kalma söz konusu olursa vicdan temelinde karar verilmelidir.¹⁴²
5. Aydın insanların görevi daha mühimdir. Onlar dergiler, makaleler ve köşe yazıları ile halka ictimai ve milli hayatın ne olduğunu, nasıl azalıp nasıl yükseldiğini anlatmalıdır.¹⁴³
6. Devlet adamları için de belli görevler vardır. Emaneti ehline bırakmak ve her iş için ehil kişileri bulmak gerekmektedir.¹⁴⁴
7. Toplumsal dayanışma içinde çalışılmalıdır.
8. İctimai meselelerde atalet ve şahsi menfaatten uzak durulmalıdır.

Balaban'a göre vatanın yükselmesi ve ilerlemesi uğruna yukarıdaki maddelere her şartta hatta musibet zamanlarında bile sadık ve vefalı olunmalıdır. Ona göre İslam dini, toplumsal hayata yönelik esaslarıyla her devrin her Müslüman toplumun iyilikleri toplayarak ilerlemesini sağlayacak niteliktedir. O, bu görüşlerini, "Hepiniz, karşılıklı birbirinizin çobanısınız. Hepiniz karşılıklı birbirinizden sorumlusunuz."¹⁴⁵ hadisi ve "Onlar, işledikleri kötülükten, birbirini vazgeçirmeye çalışmazlardı. Ant olsun yaptıkları ne kötüdür! Onlardan çoğunun, inkâr edenlerle dostluk ettiklerini görürsün. Nefislerinin onlar için (ahiret hayatları için) önceden hazırladığı şey ne kötüdür: Allah onlara gazap etmiştir ve onlar azap içinde devamlı kalıcıdır!"¹⁴⁶ ayetiyle delillendirmeye çalışır. Yine Casiye Suresi 28. ayette, "Her milleti diz çökmüş görürsün. Her millet kendi amel defterine, kendi kitabına davet olunuyor. Bugün o yaptığınız amellerin karşılığını bulacaksınız."¹⁴⁷ Buyurulması konumuz

¹⁴⁰ Balaban, Tarih Boyunca Ahlak, s. 58-59.

¹⁴¹ Mustafa Rahmi Balaban, "İslamlığın İctimai Emirleri", **Müslüman Sesi**, Cilt: 4, Sayı: 52, s. 2-3; Balaban, Tarih Boyunca Ahlak, s. 59.

¹⁴² Balaban, İslamlığın İctimai Emirleri, s. 2-3; Balaban, Tarih Boyunca Ahlak, s. 59-60.

¹⁴³ Balaban, Tarih Boyunca Ahlak, s. 58.

¹⁴⁴ Balaban, Tarih Boyunca Ahlak, s. 59.

¹⁴⁵ Hadisi Buhârî, **Cum'a** 11, İstikraz 20; Müslim, **İmâre** 20.

¹⁴⁶ Mâide Suresi - 79-80. **Ayet Tefsiri** (<https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/M%C3%A2ide-suresi/748/79-80-ayet-tefsiri>)

¹⁴⁷ Câsiye Suresi - 27-29. **Ayet Tefsiri** (<https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/C%C3%A2siye-suresi/4500/27-29-ayet-tefsiri>)

açısından önemlidir. Bu ayet ve hadisi şerifte görüldüğü üzere, insanlar şahsi olarak yaptıklarından sorumlu olduğu gibi toplumun genel yapısının korunmasından sorumludur aynı zamanda toplumsal yapının korunmasının sorumluluğu Kur'an-ı Kerimde bildirilmekle beraber bu konu her birey için yapmasının gerekliliği mesuliyetinden bahsedilmektedir. Buna göre Balaban demokrasi kültürünün beklenen meyvelerini verebilmesi için olması gerekenleri şu şekilde izah etmektedir:

- İlim, yani tabiat ve tekâmül kanunlarını kontrol altına almak.
- Hikmet, yani bu tekâmül kanunlarını bütün milletin iyiliğine kullanmak.
- Birden fazla parti, yani karşılıklı gözcü olup millet işlerini kontrol altında tutmak; bir partinin keyfine bırakmamak.
- Hürriyet, yani her fert milletin iyiliğine götüreceğini düşündüğü her şeyi söylemek.¹⁴⁸

Balaban toplumun bir olması gerektiğini, birlik ve beraberlikle ilerleme sağlanacağını ifade etmektedir. Allah'ın bize verdiği görevlerin başında topluma faydalı olmanın geldiğini söylemektedir. O, ticarete sadece nasıl kazanılacağını değil, aynı zamanda nasıl hayır ve hasenat yapılacağını da bilinmesi gerektiğini söylemektedir. Soframızda Allah'ın bizden istedikleri gibi oturmak demek, yoksullarla, ihtiyaç sahipleri ile yemeğini paylaşmak demektir.¹⁴⁹

Yine Balaban, inanan vatandaşlar hakkında; Allah'a olan kulluk görevlerinde, devlet otoritesi tarafından serbest bırakılması gerektiğini düşünmektedir. Buna mukabil vicdan hürriyetinin ise şahsi olarak belireceğine inanmaktadır. Devlet otoritesinde bulunan kişilerin, başta devletin hizmetkârı olmaları gerektiğini belirtmekte ve bu sebeple de kanunda her şeyin herkes için eşit olması gerekliliğini vurgulamaktadır.¹⁵⁰ Bu bağlamda Balaban'ın konumuza dair görüşlerini İslam'a dayandırdığı anlaşılmaktadır. O, İslam'ın kanun önünde devlet reisi ile çobanı bir tutması, yönetim şekli olarak bugünkü manada cumhuriyet idaresini önermesini ve devlet

¹⁴⁸ Mustafa Rahmi Balaban, “*Tanrı Kitabından: Ne Verirsen Elinle O Gider Seninle*”, **Müslüman Sesi**, Cilt: 2, Sayı: 28, 1950, s. 3.

¹⁴⁹ Balaban, *Ne Verirsen Elinle*, s. 3.

¹⁵⁰ Mustafa Rahmi Balaban, “*Din Terbiyesi Hakkında Sayın Başbakan Konuşmaları*”, **Müslüman Sesi**, Cilt: 1, Sayı: 18, 1949, s. 5.

başkanını uygulamalarından sorumlu tutmasını önemsemektedir.¹⁵¹ Zira Hud Suresinde, “Ey Muhammed, eğer Rabbin dileyseydi, insanları tek ümmet haline getirirdi. İman babında insanlara karşı zora ve kerhe müracaat etme.” buyurulması bu düşünceyi desteklemektedir.¹⁵² Balaban’a göre kanunda eşitlik, özgürlük, vicdan, düşünce hürriyeti, işlerini ciddiyetle yapabilme ve milletin işlerine sahip çıkabilme gibi prensiplerin İslam’ın ana ögesidir.¹⁵³ Herkes birbirinin çobanıdır. Bu yüzden devlet işlerinde çok partili sistemi tavsiye eden Balaban, partiler arasında fikir ayrılıkları olsa da gönül birlikteliğinin olması gerektiğini savunmaktadır. Çünkü “vatan sevgisi partiler üstünde tutulmalıdır.”¹⁵⁴

O, tek partiyle demokrasi olamayacağını, demokrasi için bir muhalefet partisinin ve tenkitçinin olması şart olduğunu ifade etmektedir. Tek parti ile yönetilen devletin zamanla diktatörlüğe dönüşeceğini savunan Balaban’a göre “Bağırsak nedeniyle şakşakçılığa düşenlerde tenkit ne gezer... Tenkit olmayınca da doğru yol bulunmaz.”¹⁵⁵ Balabana, muhalefetin yoksunluğunda neler olacağını İslam medeniyetinin dokuzuncu asırdan on üçüncü asır ortalarına kadar âlemde ve içtimai teşkilatta dünyaya liderlik etmesi ancak sonraki asırlarda çağdaş ilimlerden yüz çevrilmesiyle hurafe ve cehaletin artmasıyla gerilediği örneğiyle açıklar.¹⁵⁶ Medeniyet olarak geri kalınmasının vebalinin dine yüklenmesini eleştiren Balaban, Musa Carullah’ın: “Teker teker kendimizde içtimai, dini, siyasi hastalık var... Hastalık, dinde değil bizdedir. Bu mühlik hastalıklardan arınmak, devalarını da aramak elbette lazımdır. Lakin şu takdirde İslamiyet’i ıslah etmek hacet olmaz. Belki, İslamiyet devasıyla özümüzü, vücudumuzu tedavi ve ıslah etmek hacet olur.”¹⁵⁷ ifadelerini hatırlatır. Balaban’a göre ise bir ülkede sadece demokrasiyi kurmakla gelecek nesillere ve milli tarihe karşı borcumuzu ödemiş olamayız. Demokrasi sadece vasıttadır. Asıl amacın ne olacağı konusunda düşünürümüzün düşünceleri şöyledir: “Milleti, eşit bir idare içerisinde yaşatarak, vatani ve milletini

¹⁵¹ Balaban, Din Terbiyesi Hakkında, s. 5.

¹⁵² Hüd Suresi - 118-119 .

¹⁵³ Mustafa Rahmi Balaban, “İslamiyet’in Genel Medeniyete Hizmetleri”, **Müslüman Sesi**, Cilt:3, sayı: 46, s. 10-11; Balaban, Din Terbiyesi Hakkında, s. 5.

¹⁵⁴ Balaban, İslamiyet’in Genel Medeniyete Hizmetleri, s. 10-11; Balaban, Din Terbiyesi Hakkında, s. 5.

¹⁵⁵ Balaban, İslamiyet’in Genel Medeniyete Hizmetleri, s. 10-11; Balaban, Din Terbiyesi Hakkında, s. 6.

¹⁵⁶ Balaban, Tarih Boyunca Ahlak, s. 59.

¹⁵⁷ Musa Carullah Bigiyef, **Kitabü-s Sünne**, (Çeviren Mehmet Görmez), Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2000, s.110 ;Balaban, Din Terbiyesi Hakkında, s. 5.

karşılıklı sevgi ile vatanı evi ve baba ocağı kabul ederek, milleti huzur ve saadete ulaştırma konusunda şerefli bir tarih ve yer edinilmelidir. Demokrasi vatanımızda kurulmuş, fakat iş bitmiş değildir. Zira demokrasiyi kurmak kadar yaşatmak meselesi de mühimdir. Kuvvetli bir asri kültür olmadıkça demokrasi, ileri gitmez, bozulur. Şimdi vatanımıza ve tarihimize en büyük borcumuz; bütün kuvvetimizle çalışarak, fedakârlık ederek, çağdaş kültürü vatanda kökleştirmeliyiz. Öyle bir kültür olmalıdır ki, tarih boyunca gelen Türk irfan ve ahlâkından da, besi suyunu alabilsin, kendi milli benliğini milli kültürünü, muasır ilim ve felsefe ile kaynaştıran bir kültür olsun.”¹⁵⁸

3.3 Semavi Dinlerde Ahlâk

Din ve ahlâk kavramları insanlık tarihi kadar eski ve insandan ayrılması mümkün olmayan iki kavramdır. Bu iki kavramın insanın kemale ermesinde büyük etkisi söz konusudur. Mustafa Rahmi Balaban, 1920’de kurulan yeni Türk devletinin 20 yıl kadar din ve ahlâk eğitime mesafeli durduğunu ve yeni yetişen nesillerin manevi değerlerden uzaklaşması ve kominizim tehlikesinin baş göstermesi üzerine 1943’te yapılan II. Maarif şurasında din ve ahlâk eğitiminin gerekliliğine yer verildiğini aktarmaktadır. Balaban da halkın içine düştüğü bu ahlâki buhrandan ciddi şekilde etkilenmiştir. Nitekim duyduğu üzüntüyü Dr. Alexis Carrel’in; “Cemiyet, kendisini tifo ve kolera mikroplarından koruduğu gibi neden müfterilerden, ahlâk bozuculardan, alkoliklerden ve akılca muvazenesizlerden korumuyor?” cümlesiyle dile getirmiştir.¹⁵⁹

Balaban, insanların dinden uzaklaştıkları böyle bir dönemde dinin gerekliliği üzerinde önemle durmuş, bütün dinlerin temelde bir olduğunu vurgulamıştır. Dinlerin ortak paydalarının bulunduğunu belirten düşünürümüz, bu ortak paydaların başında insanın ortaya koyduğu bütün iyi ve kötü davranışlardan dolayı Tanrı’ya hesap vereceğine inanmasının geldiğine inanır. O halde kişi, hayatını bu inanca göre

¹⁵⁸ Balaban, Din Terbiyesi Hakkında, s. 5.

¹⁵⁹ Lokman Çilingir, *Ahlak Felsefesine Giriş*, Elis Yayınları, Ankara 2003, s. 24-25; Sabri Özbaydar, “Cumhuriyetin İlk 50 Yılında Türkiye’de Psikoloji”, Cumhuriyetin 50. Yılına Armağan içinde İstanbul, 1973, s. 219-222.

tanzim etmelidir. Düşünürümüze göre bütün dinler birbirlerini tamamlar mahiyette gelmiş ve bulundukları zamana göre pozisyon almışlardır.¹⁶⁰

Nitekim Hz. İsa, “Ben Hz. Musa dinini ilgaya değil ikmale geldim” derken, Hz. Muhammed de, “Ben güzel ahlâkı tamamlamak için gönderildim” buyurmuştur. Hz. Muhammed’in beyan ettiği bu hakikat Bakara Suresi 62. ayette yer alan; “Şüphesiz iman edenler; yani Yahudilerden, Hristiyanlardan ve Sâbiîlerden Allah’a ve Ahiret gününe hakkıyla inanıp salih amel işleyenler için Rableri katında mükâfatlar vardır. Onlar için herhangi bir korku yoktur. Onlar üzüntü çekmeyeceklerdir.” ifadesiyle ortaya konulmuştur. Mustafa Rahmi Balaban, bu yaklaşımdan hareketle bütün dinlerin aynı kaynaktan geldiğini ve aynı amaçlara hizmet ettiğini otaya koymaya çalışmıştır.¹⁶¹ Bu manada semavî dinlerin esasının kâinatı yaratan ve bir olan Allah’ın varlığı olduğunu, ölünce bu dünyadan başka bir âleme geçileceği, hal ve hareketlerin hesabının o âlemde zerresine varıncaya kadar görüleceği, bu nedenle kötülüklerden çekinip iyilikler yapmak gerektiğini ifade etmiştir. Aynı zamanda Allah’ın insanlara emir buyurduğu şeyleri yapmanın adı olduğunu, Tevrat ve İncil’de 10 emir olarak ifade edilen bu hususların Hz. Muhammed’e Miraç’ta vahyolunanın aynısı olduğunu belirtir. Balaban, aynı kaynaktan tezahür etmiş olan bütün dinlerin ortak bir gayeye hizmet ettiğini, bu gayenin de insanları erdemli birer şahsiyet yapmak olduğunu dile getirmektedir. Zira düşünürümüz bütün dinlerdeki amacı, yeryüzünde Tanrı’nın düzenini kurmak, Tanrı’ya benzemeyi emretmek ve insanın kalbinde Tanrı’nın krallığını kurmak olarak telakki etmektedir.¹⁶²

Balaban, eski medeniyetlerin ve semavi dinlerin ahlâka bakışlarının ve ahlâka verdikleri önemin birbirleriyle paralellik olduğunu söyleyerek, temel ahlâkî ilkelerin bütün medeniyet ve sistemlerde ortak olduğunu, ilke ve sistemlerin olmazsa olmaz emirleri arasında yer aldığını özellikle vurgulamaya çalışmıştır. Ancak o, diğer dinlerden farklı olarak İslâm dinini hem maddî hem de manevî bakımdan insanı kucaklayan, insanın dünyasını, ahireti kadar mamur etmeyi emreden insani bir din olarak görmektedir. Özellikle 1948’den sonra yazdığı makalelerde İslâm dininin

¹⁶⁰ Özbaydar, a.g.e., s. 219-222 .

¹⁶¹ Özbaydar, a.g.e., s. 219-222.

¹⁶² Aydın, Ahlâk, s. 10-12.

ortaya koyduğu ahlâkî değerlere daha fazla yer vermesi, düşünürümüzün İslâm dinini diğer dinlerden farklı bir konumda gördüğünü göstermektedir.¹⁶³

Balaban'ın dinlerin esasını bir olarak gördüğünü “İyi ve kötü hal ve hareketlerimizden Tanrı'ya hesap vereceğimize inanma ve hayatımızı ona göre ayarlamadır.” ifadelerinden anlamak mümkündür.¹⁶⁴ Semavi dinlerin üçünün de gayesi, insanları hayvanlıktan insanlığa yükseltme ve Tanrıya yaklaştırmadır. Tanrıya yaklaşma ancak ve ancak onun emirlerini yerine getirmekle olur.¹⁶⁵ Zira Al-i İmran Suresi, 19. ayette “Şüphesiz ki Tanrı yanında bir tek din vardır. O da İslam dinidir.”¹⁶⁶ buyurulmaktadır. Hac Suresi, 78. ayette, “Allah size dinde güçlük göstermedi ve din, babanız İbrahim'in dinidir. Bundan evvel de bugün de sizi Müslüman tesmiye eden odur.” buyurulmasını Balaban, tevhit inancının Hz. İbrahim'le başlayıp Hz Musa ile devam ettiği ve Hz. Muhammed ile son bulduğu şeklinde açıklamaya çalışır. Bakara Suresi, 136. Ayette, “De ki: Biz Allah'a inandık. Bize indirilen ve İbrahim, İsmail, Yakup ve Yakup'un evlatlarına indirilenlere, Musa'ya, İsa'ya ve peygamberlere Rableri tarafından indirilenlere inandık. Peygamberleri birbirlerinden ayırt etmeyiz. Biz varlığımızı Allaha teslim etmişizdir.” ifadelerini, yine Hz. Peygamberin, “Ben güzel ahlâkı ve semavi dinleri tamamlamak için gönderildim.”¹⁶⁷ Hadisini ve ayrıca Hz. İsa'nın “Ben eski şeriatı ilgaya değil itmama geldim.”¹⁶⁸ Sözlerini Balaban dinlerin aynı kaynaktan geldiği ve aynı esaslara sahip olduğu fikrini desteklemek üzere kullanmaktadır. Ona göre, semavi dinlerin amacı insanları doğruya yöneltmektir ve ilk peygamberden son peygambere kadar tüm elçiler ilahi vahyi, ahireti ve ahlâkın temel esaslarını bildirmek üzere gelmişlerdir. İtikat ve doğruluk prensiplerinde de tüm inançlar birdir. İnsanlar, doğru yoldan ayrıldıkça Yüce Allah onlara yeni resullerle ihtarlarda bulunmuştur.¹⁶⁹ Düşünürümüzün bu fikirlerini destekler mahiyette “Müminlerle Yahudi, Nasara ve Saibi'den Allaha ve ahiret gününe iman edip salih amel işleyenlerin ecir ve mükâfatları, Rableri indindedir. Onlara korku yoktur ve mahzun dahi olmazlar.”

¹⁶³ Aydın, Ahlâk, s. 10-12.

¹⁶⁴ Balaban, Tarih Boyunca Ahlak, s. 13.

¹⁶⁵ Balaban, Tarih Boyunca Ahlak, s. 13.

¹⁶⁶ Al-i İmran/19.

¹⁶⁷ Muvatta, **Husnû'l Halk**, 8; Müsned, 2/381.

¹⁶⁸ Balaban, Tarih Boyunca Ahlak, s. 22.

¹⁶⁹ Balaban, Tarih Boyunca Ahlak, s. 14-15.

mealindeki ayet oldukça önemlidir.¹⁷⁰ Gidilen yollar farklı olsa da varılan yer aynıdır. Tüm dinler, peygamberler sonunda Allah'a çıkar.

Balaban, semavi kitaplar incelendiğinde Zebur'un, münacat ve dua içermekle beraber, genellikle şiir tarzında yazılmış öğütlerden oluştuğunu söyler. Hazreti Davut'un Süleyman aleyhisselama verdiği ahlâki öğütlere de Balaban'ın yer verdiği görülmektedir. Bunlar: "Hikmet bulan adama ve anlayışa erişen adam ne mutlu. Çünkü gümüş kazanmaktansa onu kazanmak iyidir. Komşu, yanında emniyette otururken onun için şer kurma. Ayağını, yolunu iyi tart. Ve bütün yollar pekiştirilsin. Ne sağa sap ne sola. Ayağını şerden çek. Adalet ve hakka göre davranmak Rabba, kurbandan daha makuldür. Kim fakirin feryadına kulağını kaparsa o da feryat edecek ve cevap alamayacaktır. Çocuğum öğütlerimi tut ve gözünün bebeği gibi koru. Yüreğinin levhası üstüne yaz."¹⁷¹

Tevrat'la alakalı olarak da Balaban, İslam anlayışında Tevrat'ın Allah tarafından Hazreti Musa'ya indirildiğine ve sonrasında değiştirildiğine dair inancı hatırlatarak,¹⁷² şunları söyler:

"Hal ve hareketler dizisi olan ahlâk, dayanılan hayat ve telakkisinden çıkar. Musa'nın yaşadığı zaman ve çevresinde hayat telakkisi şöyle idi. Dünyadan el eteği çekerek inzivaya çekilip ahiretini kazanmak, züht ve takva hayatı yaşamak. İnsanın böyle yaparak iradesini aksiyona çevirmesi düşünülemez."¹⁷³

Hz. Musa'nın temel ahlâk ilkesinin yaratılmışların Yaratıcıyı taklit etmesi meyline dayandığını dile getiren Balaban, insan için en önemli ülkünün bu olduğunu söyler. Zira Tanrı, mutlak adalettir. İnsan, ziyade tüm insanlara karşı sorumludur. Bu sorumluluk için yapması gereken şey, adalet ile hareket etmektir. Tanrı'yı sevdiğini söyleyen bir insanın insanı sevmemesi ona göre düşünülemezdir.¹⁷⁴ Balaban, Hz. Musa'nın kişinin hakkının, başkasının hakkına dokunduğu yerde biteceği fikrine vurgu yapar ve başkalarının hakkına tecavüzden uzak durmak gerektiğini söyler. O, Musa aleyhisselamın başta gelen ahlâk ilkelerini şöyle tespit eder:

¹⁷⁰ Bakara/62.

¹⁷¹ Balaban, Tarih Boyunca Ahlak, s. 15.

¹⁷² Balaban, Müsterek Nokta, s. 1.

¹⁷³ Balaban, Müsterek Nokta, s. 1.

¹⁷⁴ Balaban, Tarih Boyunca Ahlak, 19.

“Öldürmeyeceksin, çalmayacaksın, yalan söylemeyeceksin, andını bozmayacaksın, başkasının karısına, hizmetkârına, öküzüne, merkebine, saadetine göz dikmeyeceksin.”¹⁷⁵

Bilindiği üzere Hz. Musa, Tanrı’nın mutlak adil olduğunu ve insanın eylemlerinde hür olduğunu söylemektedir. Ancak insan, hürriyetini iyi olmak ve Tanrıya benzemek için kullanmalıdır. İnsanın nefsinden, kötü düşünceleri ve adaletsizliği atmakla başlaması aynı zamanda insanlara faydalı olmayı başarması gerekmektedir. Sadece adil davranmak kâfi değildir. Önemli olan adaletsizliği önleyici tepki ve tavırları da ortaya koyabilmektir.¹⁷⁶ Balaban’da, bir milletin ayakta durabilmesi için içtimai görevlerine sadık olması gerektiği üzerinde durur. Ancak bu itaatle millet mutlu olabilir. İtaat olunmadığı takdirde ne yapılan dualar ne kesilen kurbanlar ne maddi olarak yapılan infaklar o milleti kurtarmaya yetmez.¹⁷⁷

Balaban, Hz. Musa’ya göre hayatın sırrının bir anlamda dayanışma olduğu hususuna dikkat çeker. Her yaratık, diğeri için de yaşama ve çalışma durumundadır.¹⁷⁸ İnsanların belli başlı ilkelerden uzaklaşmaları neticesinde cemiyetlerin de bozulmaya başladığı bilinmektedir. Bozulma ardından yeniden düzen sağlansa bile bu düzenin muhafaza edilmemesi halinde yeniden aynı durumla karşılaşılacaktır. Beşer, böyle düşe kalka gidecektir.”¹⁷⁹ Daha önce de ifade edildiği üzere dinlerin hepsinin amacı yeryüzünde Tanrı düzenini kurmaktır. Hz. İsa da ümmetine dinin formalist telakkisinden çekinmeyi tavsiye etmiştir. İbadet, eğer derin bir his ifade etmiyorsa Tanrı yanında kıymeti yoktur. Harici iş ve ibadetlerde insan, asla Tanrı ile visale erişemez.¹⁸⁰ Bu nedenle de Hz. İsa’nın ilk önce insanın kalbini temizlemesini salık verdiği bilinmektedir. Dolayısıyla İncil’de de Tevrat ahlâkı ile eşdeğer bir düşünce

¹⁷⁵ Mehmet Selim Ayday, “Hz. Musa’ya Verilen Levhalar: Kitâb-ı Mukaddes ile Kur’an-ı Kerim Arasında Bir Karşılaştırma”, *Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 14, 191-211, s. 10.

¹⁷⁶ Şevket Yavuz, “İbrahîmî Dinlerde İnsan Haklarının Hermenötiği: Ahit, Aslî Günah ve Teslimiyet Bağlamında Hak ve Hürriyet”, *İnsan Hakları ve Din Sempozyumu*, 2009, s. 287.

¹⁷⁷ Balaban, Semavi Dinlerde Müşterek Nokta, s. 1-2; Balaban, Tarih Boyunca Ahlak, s. 29.

¹⁷⁸ Balaban, Tarih Boyunca Ahlak, s. 19-21.

¹⁷⁹ Mehmet Selim Ayday, a.g.e., s. 286-287.

¹⁸⁰ Mehmet Selim Ayday, a.g.e., s. 285-286; Balaban, Müşterek Nokta, s. 1.

söz konusudur. İnsan, Tanrı gibi mükemmel olmaya çalışmalıdır. İnsan, Tanrı'yı bütün kalbi ile sevmeli ve insanları da kendisini sevdiği gibi sevmelidir.¹⁸¹

Anlaşılabacağı üzere Hz. İsa'nın ahlâkında korkarak tapınma değil, bir baba gibi Tanrı'yı sevmek ve saymak esastır. Tanrı'yı seven insanlar kendilerini O'nunla bir hisseder. Hz. İsa'nın önerdiği hayat da Tanrı ile bir olma hayatıdır.¹⁸² İncil ahlâkında, düşmanların bile sevilmesi, kötülük ile gelene iyilik ile karşılık verilmesi öğütlenmektedir. Tanrı'nın çocukları olma yolunda kötülükten tamamen arınılması ve kötülük edenlere karşı, onların da Tanrı'nın çocuğu olmaları nedeniyle dua ile karşılık verilmesi gerekmektedir.¹⁸³ Balaban'ın ifadesine göre, Hz. İsa dünya ve ahiret çizgisini şöyle ayırmaktadır:

“Allah'ın krallığına dar kapıdan girilir. Dünya mal ve mülkünden ve nefsinin istediklerinden yüz çevirme gerekmektedir. Dışımızdaki ve içimizdeki tabiat bizim için birer kötülük ve günah fırsatı amili olabilir. İmdi hiçbir kimse iki efendiye hizmet edemez. Tanrı ile dünya krallıkları arasından birini seçmek gerekmektedir.”¹⁸⁴

Tevrat ve İncil'in ahlâk yaklaşımlarını inceledikten sonra Kur'an'a yönelen Balaban, ilk üç ilahi kitabın insanlar tarafından değiştirildiğine, tahrife uğramayan tek kitabın sadece Kur'an-ı Kerim olduğuna dikkat çekmektedir.¹⁸⁵ İslam'ın ortaya koyduğu yükümlülükler arasında iki kuralı öne çıkaran düşünürümüz bunları, yapılan her şeyin hesabını vereceğimiz bir Tanrı'ya iman etmek ve doğruluk olarak belirtir. Yani ilk önce Tanrı'ya inanmak, onun rızasını elde etmek için çalışmak gerekmektedir. O'nun rızası ise sadece doğruluk üzere bir yaşam ile elde edilebilirdir. Doğruluğu, Balaban şu şekilde izah etmektedir: “Kalbi kötü arzulardan temiz tutmak, iyiliğe yön alarak ondan hiç ayrılmamak gerektir. Kendimizi, içgüdülerimizin akıntısına salıvermeyerek, akıl ve vicdan kontrolü altında yaşamaktır.”¹⁸⁶

Balaban, ahlâkın en iyisinin kişinin kendisi için istediğini başkası içinde isteyebilmesi ve kendisi için istemediğini de başkası için istememek şeklinde açıklar.

¹⁸¹ <https://acikerisim.uludag.edu.tr/bitstream/11452/2808/1/701421018.pdf>

¹⁸² Balaban, Tarih Boyunca Ahlak, s. 22-23.

¹⁸³ Balaban, Tarih Boyunca Ahlak, s. 22-23.

¹⁸⁴ Balaban, Tarih Boyunca Ahlak, s. 22-23.

¹⁸⁵ Mustafa Sinanoğlu, “İman”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 22, İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 2000, s. 216-219.

¹⁸⁶ Balaban, Tarih Boyunca Ahlak, s. 27.

Ahlak demek ona göre, Tanrı'nın emir ve kurallarına uyma, Tanrıya saygı gösterme, yarattıklarını korumadır. Büyüklere saygı gösterme, küçüklere merhamet ve sevgi göstermek gerekmektedir. Eskiden beri İslam anlayışında akraba ziyaretlerini üç günden fazla terk etmek helal değildir. En iyi davranış ise küsleri barıştırmaktır. Darda kalan kardeşine yardım etmektir. Çünkü Tanrı yardım edeni her zaman yardımcı ile ödüllendirir. Bir kardeşinin ayıp veya kusurunu açığa çıkartan olur ise Tanrı da kıyamet günü onun bir ayıp ve kusurunu meydana çıkaracaktır. Helal mal kazanmak, helal yolda harcamak, ihtiyaç fazlasını ihtiyaç sahiplerine dağıtmak Allah'ın rahmetini celbeden davranışlardır. İnsanlar, insanlara faydalı ve milletine hizmet edenlerden olmalıdır.¹⁸⁷ Bu düşünceleri dikkate alındığında Balaban'ın belirttiği ahlâk düsturlarının temel olarak Kur'an'ın düsturları olduğu görülmektedir.

Balabanın fikirlerinden esinlendiği ve kitabında yer verdiği Yalvaç'ın ahlâk üzerinde değerlendirmelerine kısaca değinmek çalışmamız açısından faydalı olacaktır. Balaban, Yalvaç'ın "İyi huy Tanrının yarattığı en muazzam şeydir. Ahlak dinin kabıdır. İnsanın terazisine konacak, iyi huydan daha ağır hiçbir şey yoktur. Zira yine huy sahibi olan kimse, oruç ve namaz sahibinin derecesini elbet bulur."¹⁸⁸ ifadelerine yer vermektedir. Balaban da, ibadeti az olduğu halde iyilik sahibi kimselerin ahiret derecelerinin en büyüklerine ve ahiret menzillerinin en şereflerine nail olabileceği, yine bir kimsenin kötü huyu sebebi ile abid olduğu halde, cehenneme girebileceğine inanır. Bu çerçevede insanın kendini başkalarına sevdirmesi, iyiyi ve kötüyü ayırt etmesi aynı zamanda doğru olanı korkmadan savunması gibi düşüncelerde iki aydınımız arasında benzerlikler olduğu görülmektedir.¹⁸⁹

Ahlakın gerekliliğini anlamak için cemiyet hayatının yükseltilmesine ve devamlılığına bakılmasının yeterli olacağını düşünen Balaban, ahlâk kavramını tek bir cümle ile tanımlayacak olursak ahlâk, doğruluktan ayrılmamak ve doğru yolda olmaktır demektir. Bu yolun ifrat ve tefritle dolu olduğunu da dile getiren

¹⁸⁷ Balaban, Tarih Boyunca Ahlak, s. 30-31.

¹⁸⁸ Balaban, Tarih Boyunca Ahlak, s. 27-31.

¹⁸⁹ Balaban, Tarih Boyunca Ahlak, s. 30.

düşünürümüz asıl hünerin ifrat ve tefrit çukurlarına düşmemek ikisinin arasında belirmiş olan yükseklikten, ince sırttan yürüyebilmek olduğunu vurgulamaktadır.¹⁹⁰

Dört kitabın ahlâka dair içerikleri dikkate alındığında bunlardan üçünün içtimai konular üzerinde durduğunu ve önemli olanın insanın başka insanlara ve milletine faydalı olması olduğu tespitinde bulunan Balaban,¹⁹¹ dinlerin birbirleri ile kardeş olduğunu söyler. Temelde insanoğlundan istenilen şeyler bir olup sadece zamana ve mekâna göre değişen teferruatlar vardır.¹⁹² Dinlerin hepsinin barış ve sevgi için gönderilmesine rağmen insanların her türlü entrika, kin ve kavga yoluna başvurdıkları, bu sebeple de insanlık tarihinde hep savaşlar olduğu görülmektedir. İnsanlara çok iş düştüğünü söyleyen Balaban, dinin gayesi ve manasını derin bir kavrayışla anlamayı, aynı zamanda ehli kitabın sevgi, saygı ve barış içinde yaşamasının gerekliliğini insanlığa bir borç olarak görmüştür. Bu bağlamda sevgi, saygı ve barış içinde yaşamak ve bunun insanlığa aşılmasının gerekliliğini vurgulamaktadır.¹⁹³ Bunun yapılabilmesinin ise bilinçli, ahlâklı gençler yetiştirerek sağlanabileceğini söylemiş ve bunun için çaba sarf etmiştir. Düşünürümüz, “Milletlerarası kültür birlikleri yanında dinler arası birlikler de kurularak insanlık için şu dünya bir (barış ve sevgi) evi olabilsin. Çünkü ilmin, kültürün, dinin hepsinin amacı; şu menfaat tezatlar ahengi sağlamak suretiyle daha üst bir insanlık meydana getirebilmektir.” ifadeleriyle bu fikrini açıklamaya çalışmıştır.¹⁹⁴

Balaban, her dönemde önemli aydın ve din adamlarının dini savunmak için çalışmalar yaptıkları, Tanrı’ya inanmayanlara karşı inancı savunmaya çalıştıklarını belirtir.¹⁹⁵ O, *Müslüman Sesi* dergisinde 07 Aralık 1949 tarihinde yer alan söyleşisinde, Kur’an-ı Kerim’in önemi hakkında şöyle bir demeçte bulunmuştur: “Mukaddes kitapların her biri insanları, doğru yola çağırır. Bütün dünyada insanları müspet ilimlerle mütevazı olarak bu davete kulak verselerdi bugün dünya bu hale

¹⁹⁰ Balaban, Öğütler, s. 2.

¹⁹¹ Balaban, Öğütler, s. 2.

¹⁹² Balaban, Öğütler, s. 2.

¹⁹³ Balaban, Semavi Dinlerde Müşterek Nokta, s. 1-2; Balaban, Öğütler, s. 2.

¹⁹⁴ İbrahim Agah Çubukçu, İslam’da Ahlâk Meselesi. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1925, Sayı 20, s.13-20; Balaban, Semavi Dinlerde Müşterek Nokta, s. 1-2; Balaban, Öğütler, s. 2.

¹⁹⁵ Mustafa Rahmi Balaban, “İnsanın Ash ve Görevi Hakkında (Yung) İle İslam Tasavvufu Arasındaki Görüş Birliği”, *Müslüman Sesi*, Cilt: 2, Sayı: 20, 1949, s. 4.

düşmezdi.”¹⁹⁶ Dönemin Milli Eğitim Bakanı Tevfik İleri’nin, “Biz dünyanın en büyük kitabı olan Kur’an’ı Kerim’i öptük rafa koyduk. İçindekilere bakıp iş yapsaydık bu hale gelmezdik.” Sözlerini hatırlatan Balaban, “Evet, Kur’an’a saygı duyduk el üstünde tuttuk ve bununla yetindik” demektedir.¹⁹⁷

3.4 Ahlâk Eğitimi

İnsanı iki yönlü bir varlık olarak gören Balaban, ilk olarak insanın fiziki yapısını oluşturan maddî yönünden ikinci olarak ise zekâ, his ve irade gibi insanın ruhi yapısını oluşturan manevî yönlerden bahseder. Balaban’ın bakışındaki bu iki yönlülük, onun insan eğitiminde iki boyutlu bakış açısını ortaya koymaktadır.¹⁹⁸ Onun, eski eğitim, yeni eğitim ve günümüzde olması gereken eğitim insan anlayışı üzerine bina ettiği görülmektedir. Zira düşünürümüz eski eğitim anlayışı ile yeni eğitim anlayışı arasındaki en önemli farkı açıklarken, eski sistemin sadece insanın manevi yönüne önem verdiğini, hayatın gerçeklerini göremediğini, yeni eğitim sisteminin ise bunun tam tersine sadece reel olanı görüp manevî yönü görmezlikten geldiğini belirtmektedir. Onun zihnindeki ideal eğitim anlayışı, maddî ve manevî her iki kuvveti en uygun bir doz ile sentez edip yeni bir metot oluşturmak şeklindedir. Çünkü ona göre tıpkı insanın iki yönlü olması gibi ideal bir medeniyetin iki biri maddî öteki manevî olmak üzere iki yanı vardır.¹⁹⁹ İnsan dünyevî yaşamında hem fiziki âlemden hem de metafizik âlemden etkilendiğine göre verilen eğitim de insanı her iki âlemde hazır hale getirecek mahiyette olmalıdır. Balaban, idealindeki eğitimin gayesini ifade ederken insanların bilgisini, alışkanlıklarını ve düşüncelerini hayatta karşılığı olan şeylere uygun olarak geliştirmek olarak sıralar. Ona göre eğitim ferдин şahsî ve içtimai hayata hazırlanmasıdır. Yani eğitimin tek bir amacı vardır o da insanları hayata hazırlamaktır.

¹⁹⁶ Balaban, *İnsanın Aslı*, s. 4.

¹⁹⁷ Balaban, *İnsanın Aslı*, s. 4.

¹⁹⁸ Mustafa Rahmi Balaban- Münir Hayri, “*İlk Mekteplerde Ruhi Tetkikler*”, **Fikirler**, Hafız Ali Matbaası, İzmir, Sayı:4, 1934; Bolay, a.g.e., s. 45.

¹⁹⁹ Bolay, a.g.e., s. 45; Veli Ertan, “*Balaban*” **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 1, İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 1992, s. 1.

Ahlâk eğitiminin ise ilk çocukluk evresinde başlaması uygun olacaktır. Çocuk hayatının her devresinde fiziki ve manevî sebeplerden dolayı bir şeyleri merak eder. İşte o merak ortaya çıktığı zaman, merak ettiği şeye erişebilmelidir.²⁰⁰

Fertleri hayata hazırlayacak olan eğitim Balaban'a göre milli olmalıdır. Nasıl ki her milletin bugünü dünlerinden doğmuş ve kendi nevi şahsına münhasır özellikleri var ise eğitim ve sosyal kurumların da aynı şekilde milli olup hiçbir şekilde diğer milletleri taklit etmemesi en doğrusudur. Aksi halde eğitimin verimli olması düşünülemez. O nedenle de kurulacak eğitim kurumlarının milli olması, milli bir eğitim anlayışını sağlamanın ön koşuludur. Nitekim 1943'te yapılan Milli Eğitim Şûrasında ahlâk eğitiminin gerekliliğinin tartışmaya açılması ve neticesinde milli değerleri öğretecek ahlâk dersinin okul müfredatına konulması, yeni devletin lâik eğitim sisteminden milli bir eğitim sistemine geçmeyi arzuladığının göstergesidir. O dönemde milli eğitimde ağırlığı olan Balaban da 1940'tan sonra yazdığı makalelerinde milletlerin ahlâksız yaşayamayacağını, ahlâkın da dine dayanmadan kökleşemeyeceğini ifade ederek Milli Eğitim Şûrasında alınan kararların isabetli olduğunu ifade etmiştir. Bu nedenle Balaban ahlâk eğitiminin, yeni nesiller için mutlaka gerekli olduğunu, aksi halde nesillerin çeşitli kötü alışkanlıkların müptelası olacaklarını belirtmiştir.

Gerek örgün gerekse yaygın eğitimde önemli görevler üstlenmiş, teorideki düşüncelerini pratiğe dökmüş, din ve ahlâk alanında önemli çalışmalar yapmış olan Mustafa Rahmi Balaban'ın, din ve ahlâk eğitimi ile ilgili görüşleri ayrı bir önem taşımaktadır. Bir eğitimci olan Balaban, din ve ahlâk eğitiminin yöntem ve usullerini de ortaya koymaya çalışmıştır. Bu anlamda din eğitiminin gerçekleştirilmesi ve halkın kültür seviyesinin gelişiminde bütün aydınlara, hükümet ve devlet görevlilerine sorumluluk düştüğünü belirtmektedir. Çünkü ona göre, herkes bu eğitim işine bir şeyler borçludur. Zira insanlık bu eğitimle bir yerlere gelmiştir. Din hayatın bir parçası, hatta hayatın en etkili parçası olduğuna göre, din eğitiminin plansız ve programsız bir tarzda yapılması, şahısların ve kurumların bundan kendilerini müstağni sayması düşünülemez. Balaban'a göre halkın eğitimi kara cahillerin eline

²⁰⁰ Ertan, a.g.m., s. 1.

bırakılamayacak kadar önemlidir. Buna mukabil insanın maddî ve manevî yönünün bulunduğu düşüncesinden hareketle, insan hasta olunca nasıl doktor hastasına ilaç almasını tavsiye ediyorsa, biyoloji ve din de insana iyi bir hayatın nasıl elde edileceğini öğretmektedir. Bu çerçevede insanın fiziki yapısı için dışarıdan aldığı gıda ne kadar önemli ise insanın manevî yönü içinde din eğitiminin aynı derecede önemli olduğunu belirtmiştir.²⁰¹

Balaban, ahlâk eğitimine de pragmatik bir bakış açısıyla yaklaşp verilen her eğitimde olduğu gibi ahlâk eğitiminin de topluma maddî veya manevî yönden bir fayda sağlaması gerektiği kanaatini taşımaktadır. Bu manada insanların ve toplumların düzenini en derin şekilde etkileyen ahlâkın dolayısıyla ahlâk eğitiminin, hem insan hem de toplumun menfaati çerçevesinde elzem olduğunu vurgulamıştır.

3.5 Ahlâki Bilinç

Balaban'ın yaşadığı dönem, I. Dünya Savaşı zamanını kapsamaktadır. O dönemlerde, 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarında, Osmanlı medyasında “ahlâki kriz” konusu ve bunun toplumsal nedenlerinin incelenmeye başlandığı görülmektedir. Dönemin aydınlarının, Müslüman nüfusun ahlâkının ciddi şekilde bozulduğu fikrine sahip oldukları anlaşılmaktadır. Yazarların genellikle “sosyal depresyon”, “kötü akış”, “tedenni”, “ahlâki sessizlik” vb. terimlere atıfta bulundukları görülmüştür. Savaş sırasında hızlanan etik tartışmalar, savaşın toplumun ahlâki çöküşünü ve yozlaşmasını daha da kötüleştirdiğini savunan aydınların, durumu Osmanlı İmparatorluğu'nun gerilemesine bağladıkları yani bir bakıma insanın ahlâkın kötüleşmesi ile devletin çöküşü arasında önemli bir bağ gördükleri tespit edilmektedir.²⁰²

Bu dönemin fikir ortamının İslam, Türk ve Batı ideolojileri tarafından şekillendirilmeye çalışıldığı görülmektedir. Etik konusu da bu üç ideolojinin paylaşmadığı bir alan olarak öne çıkmaktadır. Müslüman olmadan erdemli yaşamak mümkün olabilir mi? Batı ahlâkı Osmanlı toplumuna uygun mu? Ahlak sadece

²⁰¹ Balaban, İlim İman Ahlak, s. 57-58.

²⁰² Ziya Gökalp, *Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muâsırlaşmak*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2014, s.1-3.

bireyle mi ilgilidir yoksa genel bir anlamı da var mıdır? Ahlak ile ulusal beka arasındaki ilişki nedir? Osmanlı Müslüman ailelerindeki “talihsizliğin” kökenini ahlâk mı oluşturmaktadır? Ahlakımızın asıl kaynağı ne olmalıdır? Ahlaki değerler, Müslüman kadının toplumdaki konumuyla nasıl ilişkilendirilmelidir? Şeklindeki sorular o zamanın etiğe dair sorulan en önemli soruları olmuştur. Bu soruların cevapları farklılık gösterse de hemen hemen tüm tarafların, toplumun ahlâki yozlaşmasına bir çözüm bulunması gerektiği konusunda hemfikir oldukları görülmektedir.²⁰³ Elbette ahlâk kavramını tek tek bireye bakarak ya da bütün bir topluma bakarak saptamak ne mümkün ne de doğru olur. Toplumun yapıtaşını aile oluşturur. Bu sebeple her şeyden önce aile kavramına odaklanmak gerekir. Tüm bu tartışmaların merkezinde de aile ve en temelde kadın sorunlarının yer aldığı açıktır. O dönemde aydınların karşılaştığı en büyük sorunlardan biri, şehirlerde yaşayan kadınların gelirden tamamen yoksun olmaları ve erkeklerin orduya katıldıktan sonra işsiz kalmaları olarak görülmektedir. Yine kadının durumunun öyle bir noktaya geldiği görülmektedir ki, en geleneksel yazarlar bile problemi “yoksulluk” ve “çaresizlik” olarak tanımlamışlardır. Öyle ki bu durum, kötü ahlâkın artmasına, ailelerin çökmesine ve bildik aile yapılarının bozulmasına sebebiyet vermiştir. Buna mukabil savaş sonrası yıllarda bu durumun edebiyatta kendini göstermesi, Türk aydınlarının halkın durumundan ne denli etkilendiklerinin kanıtı niteliğindedir.²⁰⁴

Böyle bir zamanda tüm aydınların toplumun etik değerlerini sorgulamaya başladığı gerçeği oldukça önemlidir. Çöküşün sebeplerinin ilk önce ahlâki düzeyde aranması gerektiği düşünülmüştür. Eşlerin birbirlerini tanımadan ve küçük yaşta evliliğe zorlandığı, erkeklere birden fazla evlilik hakkı tanındığı, ayrıca aile ilişkilerinin yönetimi ve eşlerin yükümlülükleri konusunda bilinçten yoksun aileler kurulduğu görülmektedir. İlaveten, ailenin geçiminin nasıl sağlanacağı, çocukların eğitim hayatının düzenlenmesi ve yine kadınların boşanma haklarının verilmemesi gibi etik yani ahlâki değerlerin girdabında kalınmıştır.²⁰⁵

²⁰³ Celal Nuri, **Kadınlarımız**, Matbaa-ı İctihad, İstanbul, 1913, s. 42-44.

²⁰⁴ Balaban, İlim İman Ahlak, s. 163.

²⁰⁵ Serpil Çakır, “*Meşrutiyet Devri Kadınlarının Aile Arayışı*”, Sosyokültürel Değişim Sürecinde Türk Ailesi, Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu, Ankara 1992, s. 246.

İslamcı aydınlara göre sonraki dönemlerde özellikle kadınlar ve aile konularında daha çok ahlâki kötüleşme yaşanmıştır. Ahlaki kötüleşmenin ve buhranın asıl sebebi olarak Batı ahlâkının benimsemesi ileri sürülmüştür. Batı ahlâkının, genellikle materyalist bir anlayış üzerinde şekillendiğini ve bu anlayışta dinin kamusal hayattan çıkarılması yanında, özel hayattan da çıkarıldığı iddia edilmiştir. İslamcı aydınların düşüncesine göre en büyük yozlaşma özellikle Bolşevik İhtilali'nden itibaren materyalist ahlâki görüşlerin artış göstermesiyle başlamıştır. Onlara göre bu dönem, kadınların tesettürlerini terk ettikleri, erkekli ve kızlı ortamların oluştuğu, eğlence anlayışlarına batılı anlayışların dâhil edilerek daha çok gençlere öğretildiği ve bununla beraber insanların dine kayıtsız kaldığı, adetlerin ve törelerin, anane ve ahlâki yapılarının unutulduğu bir dönemdir.²⁰⁶

Bu dönemde Türkçü aydınların ise Ziya Gökalp önderliğinde milli ahlâkı bulmak üzere araştırma yaptıkları görülmektedir. Bu oluşturmaya çalıştıkları milli ahlâk, sadece şahsi ilişkileri değil, kişinin devletine olan sorumluluklarını ve görevlerini de içerecek bir çalışmadır. Aynı zamanda kişi, ilk önce ailesine olan görevlerini bilmeli ve bunu vatana hizmet etme anlayışına teşmil etmelidir.²⁰⁷

Bu dönemde bireylerin sosyal hakları hakkında yenilikler getirilmiş, nikâh ve boşanma hukuku hakkında yeni kararnameler çıkarılmıştır. Bunun amacı dört büyük mezhepten faydalanılarak kendi çağına uygun bir aile yapısı ortaya çıkartmaktır. Bu yeni düzenlemede özellikle evlilik yaşına değinildiği görülmektedir. Bu yaş sınırları erkeklerde 18, kadınlarda ise 17 olarak belirlenmekle beraber, bu yaşa gelmeden evlilik yapacakların ancak hâkim onayıyla nikâhlanabileceği karara bağlanmıştır. Ayrıca 9 yaşından küçük kız çocuklarının ve 12 yaşından küçük erkek çocuklarının evlenmesi kesinlikle yasaklanmıştır.²⁰⁸

Mustafa Rahmi Balaban, o zamandaki evlilikleri piyango bileti çekmeye benzetir ve toplumsal bir sorun olarak nitelendirir. Ona göre evlenecek kişilerin sadece dış görünüşlerine göre değil, birbirlerini tanıyarak, kalben isteyerek ve severek evlilik

²⁰⁶ Çakır, Aile Arayışı, s. 296-297; Celal Nuri, Kadınlarımız, s.75-76.

²⁰⁷ Erol Güngör, **Değerler Psikolojisi Üzerinde Araştırmalar**, Ötüken Yayınları, Amsterdam,1993, s. 27- 28; Çakır, Aile Arayışı, s. 298.

²⁰⁸ Çakır, Aile Arayışı, s. 245-246.

yapması doğrudur. Ancak bu düşüncesine rağmen Balaban'ın kendisi de eşi Zübeyde Hanım'la hiç görüşmeden nikâhlanmak durumunda kalmıştır.²⁰⁹ Balaban eşine yazdığı mektupta şöyle söylemektedir: “Annenize münasip düştükçe şimdiden söyle: Ecdadımızdan bir anane olan düğünü, bilmem neyi artık biz bırakacağız. Hele ben ki bütün hayatımda özellikle öğretmenliğimde bu batıl anane ve adetlere karşı şiddetle karşı hareket eylemişimdir; bunların millete zararını belki şiddetle derslerimde, konferanslarımda bin kere tekrar etmişimdir; artık bundan sonra yine düğün yapacak olursam yazık bana... Anneniz ısrar edecek olursa ben o vakit İzmir’de kalamam; hemen sana bir mektup yazarım ve seni rıhtımda Marsilya’ya hareket edecek vapura gelmeni bildiririm. Hâsılı benim Türk milletimi için için mahveden o batıl ananeleri ben katiyen yapmayacağım.”²¹⁰

İsviçre’ye gitmeden önce Balaban, Zübeyde Hanım’ın babasının düşünceleri karşısında hayal kırıklığına uğramıştır. Kayınpederi, Zübeyde Hanım’ın Balaban’ın yanında gitmesine izin vermediği gibi fotoğrafını dahi götürmesine izin vermemiştir. Yine bir mektupla gelecek hakkında yapmak istediklerini Balaban şöyle dile getirmiştir:²¹¹

“Bende bir gün baba olursam, o zamana kadar hayatı içtimaiyemiz böyle kalırsa kızımın resmini damadıma kendim vereceğim. Fakat ümit ederim ki bizim çocuklarımız elbette böyle olmaz. Onlar bizlerden daha mesut daha mükemmel bir hayat sahibi olurlar. O zamana kadar içtimaiyatımızda düzelme olur. İzdivaç şartları daha düzgün bir şekil alır. Almasa bile ben çocuklarım için başka bir hayat düşünürüm.”²¹²

Sadece ahlâki değil, ekonomik ve psikolojik olarak da insanların mağdur olduğu, ailelerin birbirinden ayrıldığı, kadınlara çok fazla görev ve işler düştüğü bir dönem olduğu o zamanlarda Balaban’ın kadınların ve kız çocuklarının eğitiminde daha hassas olduğunu bahsi geçen mektuplarda görmek mümkündür. Ona göre toplum olarak geliştireceksek önce Batının sağladığı eğitim gibi hem kız çocuklarına hem erkek çocuklarına eşit eğitim fırsatı sağlamamız tek yoldur.²¹³

²⁰⁹ Şahin, a.g.e., s. 7.

²¹⁰ Şahin, a.g.e., s. 8.

²¹¹ Şahin, a.g.e., s. 9-10.

²¹² Şahin, a.g.e., s. 11-12.

²¹³ Abdulkadir Yuvalı, **Türk Dünyası’nın Ortak Kültür Tarihinde Aile ve Kadın**, Selenge Yayınları, 2021, s. 68-70; Şahin, a.g.e., s. 9-10.

Balaban'a göre geleneklerin ve düşüncelerin zamana uygun şekilde değiştirilmesi elzemdir. Tabii bu demek değildir ki, ulusal geleneklerimizi tamamen terk edeceğiz. Onun isteği, geleneklerimizdeki ve düşüncelerimizdeki batıl inançların köklerini kazımak, faydalı olan düşüncelerin ve geleneklerin köklerini geliştirmektir. Balaban bu düşüncesini ağaca benzetmektedir. “Tıpkı ağaçlıktaki zararlı ağaçların kesilmesi mecburiyetinin olduğu gibi.”²¹⁴

3.6 İlim-İman-Ahlâk İlişkisi

Balaban'ın ilim-iman-ahlâk ilişkisi konusunda Amerika ve Avrupa'nın ilim ve felsefe alanındaki düşünürlerinin görüşlerine dair mütalaalarını bir kitapta topladığı ve açıkladığı görülmektedir.

O, “ilim, ahlâk, iman... üçü de, ahenkli ve faal bir hayata sarılarak, tekamül yolunda dinamik bir cemiyet yaratmayı canla başla benimseyen ve daima hakikat yolunda olan insanlardan mürekkep bir cemiyet meydana getirmek içindir” demektedir.²¹⁵ Eski Çağ'da kabul edilen sadece din üzerine oluşturulmuş ahlâkı yanlış görmekle birlikte modern çağda kabul edilen sadece ilim üzerine oluşturulmuş ahlâkı da yanlış bulan düşünürümüze göre en faydalı olan, ikisinin birleşiminden mürekkep bir ahlâk oluşturmaktır. Nasıl sadece ilim üzerine oluşturulmuş ahlâk eksik ise din üzerine oluşturulan ahlâk da eksiktir. O, dinin belli kurallarını çağa göre değiştirmek ve ilimle desteklemeyi savunmaktadır.

Balaban, ilim, ahlâk ve imanı şöyle tanımlamaktadır: “İlim: Kanunlarını bulma yolu ile tabiat kuvvetlerini kontrol altına almayı sağlamaya, Ahlak: Karşılıklı sevgi ve saygı sağlamaya, İman: Varlığın gayesinin namütenahi tekâmülü sağlamak olduğunu sezerek engin bir iç ferahı içinde hizmet ve işbirliği sağlamaya uğraşır.”²¹⁶

²¹⁴Mustafa Rahmi Balaban, “İlim ve Din Birliği: İman ve Bugünkü İlim”, **Müslüman Sesi**, Cilt: 4, Sayı: 20, 1952, s. 3.

²¹⁵ Balaban, İlim İman Ahlak, s. 13

²¹⁶ Balaban, İlim İman Ahlak, 13;

<http://acikerisim.pau.edu.tr/bitstream/handle/11499/26101/Mustafa%20%C3%87apart%C4%B1.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

Mustafa Rahmi Balaban ilim, iman ve ahlâkın açıklamalarından oluşan tanımı hayatın gayesi olarak görmektedir. Bu gayeyi şu cümlelerle belirtir:

“İnsan hayatının gayesi: Tabiat kanunlarının derinliğindeki ahenk ve faaliyet kanununu keşfederek kendi hayatını bu ahenk faaliyetine uydurmalı, derin bir sevgi duygusu içinde tekâmülün harareti bir unsuru olabilmelidir. Bu şuur ve vicdanın insana bir emri ve insanın da milletine ve insanlığa en önemli bir borcudur.”²¹⁷

Balaban’ın Dr. Th. Flournoy’in tecrübî psikoloji ışığı altında iman duygusuna dair incelemelerinin etkisi altında kaldığı görülmektedir. İman psikolojisi alanındaki araştırmalar ve kaynakların çok az olduğunu bilinmektedir. Bununla birlikte psikoloji ile ilgili kitaplarda bu duygu o kadar az yer almıştır ki insanda böyle bir duygunun varlığı ruhunda yer almadığı şüphesine dahi düşürmektedir. Balaban, Dr. Th. Flournoy’in bu farkındalığını şöyle izah eder:

“İlmi zihniyet sahipleriyle iman ve din duygulu insanlar arasındaki fark vardır. İlmi zihniyet sahipleri, imansal duygularda kâfi derecede şahsi tecrübelerle malik olmadıklarından, iman ve din duygusuyla hiç uğraşmazlar. İkinciler ise en kutlu bir hazine gibi saydıkları bir şeyi tecrübe tahtasına çekip onu müptezel bir hale düşürmek istemezler. Fakat ne olursa olsun, ilmi psikoloji ile iman ve din, ila nihayet böylece karşılıklı bir tecahül ve itimatsızlık içinde kalamazdı.”²¹⁸

Psikolojinin iman veya din üzerindeki önemini tam anlamıyla anlayabilmek için ikisinin faaliyet tarzına bakmak gerekmektedir. Flournoy’un açıklamasına göre din ve iman geleneksel bağları, biyoloji ve psikoloji ise bunun tam tersini savunmaktadır. Din geleneksel bir bakış açısına göre oluşturulmakla birlikte, din içerisindeki yücelik atfedilen hakikatlerin olduğu gibi ve sorgulanmadan kabul edilmesi gerekmektedir. Psikoloji ise ilk önce hakikatleri çözümlemek, daha sonra heyecan ve hislere yer vermek demektir.²¹⁹ Bu bağlamda iman ve dinin psikolojiye tamamen zıt olmadığı, başlangıç noktaları itibarıyla farklı, ancak amaç bakımından aynı oldukları anlaşılmaktadır. Balaban, bu hususu şöyle açıklamaya çalışır:

“Psikoloğun anladığı dindar insan tipi, din müessesileri, mezhep reisleri veya orijinal ve coşkun mizaçlı basit müminlerdir ki, bunlarda iman ve din duygusu pek coşkundur, düşünce hayatlarından üstündür. Önce coşarlar sonra fikri ve zihni ifadeye giderler.”²²⁰

²¹⁷ Balaban, İlim İman Ahlak, s. 13.

²¹⁸ Balaban, İlim ve Din Ahengi 2, s. 3; Balaban, İlim İman Ahlak, s. 18-19.

²¹⁹ Balaban, İlim İman Ahlak, s. 26-27.

²²⁰ Balaban, İlim İman Ahlak, s. 16-17.

“Kitleye göre ise din, pasif ve taklit işidir. Öğrenilecek bir şeydir. Göz ve kulak vasıtasıyla insanın daha derin noktalarına nüfuzdan önce kafasına sokulacaktır. Psikoloji, kitleyi hiç nazarı itibara almayarak, yalnız pek nadir güzidelere hitap ederse doğru olmaz. Kitle nazarında din, bir takım inaklardan salt bir takım içtimai hayata ayak uydurmalarından ibarettir. Tıpkı bazı insanlar nazarında estetiğin, güzellik tarifinden ve herkes gibi yapmış olmak için ar sergilerine gitmekten ibaret olduğu gibi...”²²¹

Flournoy’un araştırmalarından Balaban’ın şu neticeyi çıkartır: “Dini ruhiyatın konusunu teşkil eden şey, gerek büyük peygamberlerde, gerekse sıradan müminlerde insan kalbinin derinliğinde bitip büyüyendir. Tohumunun nereden geldiği önemli değildir.” Psikoloji bilimi ise dinin en başta metafizik tarafıyla ilgilenmemektedir. Aynı zamanda bu konuda mükellef olmadığı da malumdur. Onun için dinin ilk meselesi hissi olaylardır. Bu cereyan eden duygular üzerinden sorular sorup cevaplamaktır.²²²

Balaban dinin psikolojik ve biyolojik anlayışının yeni bir şey olmadığını ve bu anlayışın her devrin mistik aydınlarında alışlagelmiş bir durum olduğunu belirtmektedir. Yalnız bu anlayış sahiplerine ve aynı zamanda din müesseselerine, yaşanmış olan dini hayatın ve dogmatik dini anlayışın, bu ilimlerle barıştırılmaz olduğunu söylemektedir.²²³

Mistik düşünceye sahip olan Aug. Sabatier şöyle söylemektedir: “İnak (nass) ların ve sembollerin kökü, dini realitenin ta kendisidir. Önsöz ve sonsöz olan Tanrı, insan ruhunda ve dindarlık tecrübelerinde tezahür ve tecelli suretiyle görünen processusvitalle (hayati süreç)’tir.”²²⁴ Ama bu görüşleri, geleneksel anlayışla dine bağlı olan dindarlar da, kendilerini âlim sanan dindarlar da kabul etmemektedirler. Gelenekleri ile dine bağlı olanlar: “Tabiatüstü ve mukaddes olan dini olaylar böyle mihenklerle vurulamaz” demektedirler.²²⁵ Sözde âlimler de: “Din devri artık geçti, derler. İlmi metoda filan vurayım derken dinin bir de biyolojik değeri olduğu meydana çıkarılır. Bırakın sönsün, derler. Bunlara göre esirme (vecd) vb. dini olaylar marazidir.”²²⁶ Bu meseleyi modern psikoloji altında incelemek gerektiği

²²¹ Balaban, İlim İman Ahlak, s. 18.

²²² Mustafa Rahmi Balaban, “*Ruhiyet Bakımından Din*”, **Müslüman Sesi**, Cilt: 1, Sayı: 1, 1948, s. 4; Balaban, İlim İman Ahlak, s. 19.

²²³ Balaban, *Ruhiyet Bakımından Din*, s. 4; Balaban, İlim İman Ahlak, s. 18-19.

²²⁴ Balaban, İlim İman Ahlak, s. 65-66; <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/143934>

²²⁵ Balaban, *Ruhiyet Bakımından Din*, s. 4

²²⁶ Balaban, *Ruhiyet Bakımından Din*, s. 4.

konusuna ne mistik düşünceye sahip olanlar, ne gelenekçi dindarlar ne de âlimler yanaşmaktadır. İkisinin yaptığını da yanlış bulan Balaban taraftarları haksız görmektedir.

Balaban'ın aktardığına göre din ve psikoloji uzmanı Leon Marillier durumu şöyle savunmaktadır:

“İlmin ve hatta müstakil ahlâkın kurulup ilerlemesi, şahsi din hayatına zarar vermek şöyle dursun bilakis onu daha iyi geliştirir. Zira din, ilim ve ahlâktan ayrılmakla, aynı zamanda insan ilk defa olarak, tamamen saf bir iman ve din heyecanı, ilahi olanla tam kaynaşma duygusu tadacaktır.”²²⁷

İşte Marillier gibi hâkim mütefekkilere göre ilimle ilişkilendirilen dinin imana hiçbir zararı olmayacaktır.

Balaban, konunun şu şekilde hülâsa edilebileceğini dile getirir: Dini psikoloji iki prensipten oluşmaktadır. İlki: “Psikolojinin metafizik âlemi bir tarafa bırakarak inceleme yaptığı görülmektedir.” İkincisi ise: “Dini olayları psikolojik ve biyolojik olarak izah edilmesine ve hadiseleri hayatın akışında konu alarak “psikolojik yapısını, gelişim kanunlarını, normal ve marazi tahavvüllerini, meşur ve gayri meşur dinamizmini ve gerek ferdin ve nev'in ve cemiyetin hayatında diğer işlevlerle olan rol ve münasebetlerini tayine çalışır.”²²⁸ Görüldüğü üzere iman psikolojisi, insanın devamlı sorular sorarak meseleleri çözdiği anlamına gelmemekle beraber yapmak istediği imanın hadiseleri ilim ile incelemek ve felsefe ile aydınlatmaya çalışmaktadır. Pratik anlamda da vazifelerin nasıl ifa edileceği hususunda kıymetli yollar göstermeyi amaçlamaktadır.²²⁹

Balaban, Avrupa'da da Orta Çağ dönemlerinde akıl-din çatışmasının egemen olduğunu ve dini taassubunun hâkim olduğunu hatırlatır. Günümüze gelindiğinde ise materyalizm hâkimdir. Balaban'a göre akıl, din ya da materyalizm konusunda olsun asıl sorun inanılan şeye taassupla bağlanmasıdır. İlerleyişin sağlanması için bedenin

²²⁷ Balaban, Mustafa Rahmi, “İlim ve Din Birliği: İman ve Bugünkü İlim”, *Müslüman Sesi*, Cilt: 4, Sayı: 60, s. 3-4; Balaban, İlim İman Ahlak, s. 75-76.

²²⁸ Balaban, İlim ve Din Birliği, s. 3-4; Balaban, İlim İman Ahlak, s. 78-80.

²²⁹ Balaban, İlim ve Din Birliği, s. 3-4; Balaban, İlim İman Ahlak, s. 52.

ve ruhun bir ahenk içinde olması gerektiği savunan²³⁰ Balaban ilmi hiçbir zaman imanın ve dinin aleyhinde bulmamıştır. Ancak ona göre bu ikisi aynı düzende işleyen şeyler değildir. Hz. Peygamberin “Din aklın ta kendisidir. Akı olmayanın dini de yoktur.” “En iyiniz, dünyasını ahiret için ve ahiretini dünya için terk eden değildir; her ikisinden de nasibini alandır.”²³¹ hadisleri dikkate alındığında Balaban’ın bu düşüncesinin tam olarak İslam düşüncesine dayandığı görülür. Peygamberimiz de akıl ve dini bir görmekte ve ikisi arasında bir ahenk olmasını önermektedir. Zira birini diğerinden ayırmanın ilerleme yolunda engel teşkil edeceği onun bu hadislerinden anlaşılmaktadır.²³²

Düşünüre göre bilim, yasalar bularak doğanın güçlerini kontrol etmeye çalışır. Ahlak, karşılıklı sevgi sağlamaya çalışır. Din ise yaratıcının koyduğu emirlere uyarak bir denge içerisinde yaşamayı sağlar. Din içerisinde hem sevgi yani ahlâk hem bilim vardır. Böylece, ahlâk, bilim, felsefe ve dinin nihai hedefinin, insanı hamlıktan olgunluğa yükseltmede önemli bir rol oynadığını savunduğu anlaşılmaktadır. Balaban’a göre din, “İnsanın kendini kendinden üst ve sonsuz bir güç altında olduğunu ve onunla barışık yaşamın iyi olacağını hissetmesidir.”²³³

Mustafa Rahmi Balaban, Türklüğün korunması, İslam’a bilimsel bir bakış açısıyla yaklaşılması ve Batı’dan alınan ilhamla çağdaş uygarlık düzeyinin yakalanmasının gerektiğini savunur. Batılılaşmanın aynı zamanda tesadüfî olmaması gerektiğini vurgulayan Balaban, durumu şu şekilde izah eder: “Önce milletimizin dini müesseselerini, daha sonra dedelerimizin dini müesseselerini çok iyi anlamalı, bu bağlamda ilim, bilim, felsefî metot ve tekniklerini bizim çağımızla bütünleştirmeliyiz. Bunu başarabilmek keskin zekâ gerektirir ve çelikten bir irade ister, bu yüzdendir ki, batıdan ne aldığımıza dikkat etmeliyiz.”²³⁴

Balaban, çağın en önemli biyoloji uzmanlarından olan Le Kont de Nuy’un çalışmalarını incelemiş ve Batılı bilginlerin de artık sonsuz yaratıcı ile bilimi

²³⁰Balaban, Mustafa Rahmi, “İlim ve Din Ahengi 2”, **Müslüman Sesi**, Cilt:4, Sayı: 60, 1952, s. 3-4; Balaban, İlim İman Ahlak, s. 54.

²³¹Acluni, 2/362; Münavi, Feyzul-Kadir, 5/364; İbn-i Asakir/MuhtarulAhadis, 124.

²³²Balaban, İlim ve Din Ahengi 2, s. 3-4; Balaban, İlim İman Ahlak, s. 57.

²³³Balaban, İlim İman Ahlak, s. 55.

²³⁴Balaban, İlim İman Ahlak, s. 58.

bağdaştırdıklarını görmüştür. Cansızlar âleminden canlılar âlemine geçiş bir tesadüf neticesi olmayıp sonsuz bir kudret sahibinin yaratması sonucundadır. Yani bugün ilim, artık Yaratıcıyı inkâr edememektedir.²³⁵

Le Kont de Nuy uzun bir araştırma yapmış ve dünyanın kaç yaşında olduğunu, ilk canlının ne zaman meydana geldiğini araştırmıştır. İlk canlı hücrenin meydana gelişinin üzerinden kaç milyar yıl geçtiği ve ilk insanın varoluşunun kaç milyon yıl öncesine dayandığını bulmakla birlikte bu buluşlarıyla dünyanın sonradan meydana geldiğini bilimsel olarak kanıtlamıştır. Bu yüzden bir yaratıcıya inanmanın zorunlu olduğu saptanmaktadır. Yani hem dinin iddiası olarak hem de bilimsel bir netice olarak evrenin Allah'ın eseri olduğu sonucu ortaya konulmaktadır. Balaban da, varlık ve evrene dair bazı sorular sormuş ve cevabını yine Kur'an-ı Kerim'de bulmuştur. Allah'ın bu âlemi meydana getirmesinin amacı nedir? sorusunun yanıtı Kur'an-ı Kerim'de şu şekilde ifade buyurulmuştur: “İnsü cini, bana ibadet etsinler diye yarattım.”²³⁶ Hayvanlıktan sıyrılıp insan olmanın yolu, “Eline, diline, beline sahip olmak ve kendisinden hiç kimsenin zarar görmemesidir. İnsanın, kendi derinliğindeki insanlığa yaklaşması, yine kendi içindeki hayvanlıktan, (egoizm)'den kopup içtimaileşmeye doğru yükselmesi ile başlar.”²³⁷ Elmalılı Hamdi Yazır'ın Fatiha-i Şerif tefsiri tam da bu durumu özetler mahiyettedir:

“Vidān ve içtimai ruh, fertte teessüs edince onu kibirden, dar görüşlülükten, hodgamlıktan çıkararak o nispette içtimaileştirir ve genişletir. Vidān darlığı, kibir ve cehalet ile beraberdir. İnşirahı sadır dahi denilen vidān vüs'ati ise havf ü recada sevgi ve korkuda yükselmiş bir idrak ve irfan ve buna müterettip tevazu, merhamet, sabır ve tahammül gibi hasletlerle müterafıktır. Kibirli, dar bir vidān yalnız kendini sever. Ve yalnız kendisi için korkar. Ümidi kendisi, korkusu yine kendisi içindir.”²³⁸

Görüldüğü üzere insan vicdanında sadece kendine karşı olan sevgi ve korku seviyesinden çıkıp karşısındaki insanlara aynı şekilde kendi nefsi için istediği tüm güzellikleri başkasını düşünerek istediği için sevinmelidir. Aynı zamanda kendi için sevmediği ve korktuğu şeyi başkası için de istemeyip ve üzüldüğü zaman içtimai ruh

²³⁵ <https://islamansiklopedisi.org.tr/alem>

²³⁶ Zâriyât Suresi, 56-58. **Ayet Tefsiri** (<https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/Z%C3%A2riy%C3%A2t-suresi/4731/56-58-ayet-tefsiri>)

²³⁷ Balaban, İlim İman Ahlak, s. 118-119; <https://dinimizislam.com/detay.asp?Aid=2941>

²³⁸ Balaban, İlim İman Ahlak, s.120-121.

teşekkül etmeye başlamış demektir ki insanlığın asıl sahip olması gereken seviye de budur.

“İşte kişi, insanlık hududu içine buradan girer. Ötesi el elden üstündür arşa kadar.”²³⁹ Kâinatın oluşumu belli tekâmül kanunları ile oluşmaktadır. Bunların biyolojiye, psikolojiye, sosyolojiye ait olduğu söylenmektedir. Mustafa Rahmi Balaban bunları şu şekilde açıkladığı eserlerinde görülmektedir. Ona göre biyoloji: “Çevreye intibak suretiyle tabiatı kontrol altına alma”, Psikoloji: “İcada yükselen zekâyı meydana getirecek derecede iş aşkı”, Sosyoloji: “Dayanışma ve karşılıklı sevgi ve işbirliği”dir.

Evrende gerçekleşen olayların arkasında bir perde olup olmadığı, şayet varsa bu perdenin sırrının ne olduğu sorusunu cevaplamaya çalışan Balaban, farklı yaklaşımların görüşlerini zikreder. Buna göre evrende cereyan eden tüm olayların arkasında âlimlere göre Allah’ın, materyalistlere göre yalnızca maddenin olduğu bilgisini hatırlatır. Yine dinamistler, her bir olayın arkasında var olanın sadece kuvvet; ruhçular, ruh olduğunu; nihilistler, hiçbir şeyin bulunmadığını; agnostikler ise bunun bilinemeyeceğini söyler diyen²⁴⁰ Balaban’a göre bu perde, ariflerin gözlerinin Allah’ı idrak etmesine ve bilgi üretmesine engel olamaz. Çünkü onlar bildiğimiz baş gözüyle değil, kalp gözüyle görürler. Onların bilgisi akılla değil, ilhamın ışıylaıdır. Kâinat bir ceset, ruhu ise insandır. İnsan, tüm olası yeteneklere sahiptir.²⁴¹ Kur’an-ı Kerim’e göre kâinatın yaratılma maksadı madde olmayıp kâmil insandır.²⁴² Balaban bu beyanın bugün biyolojiye dayandığını ve felsefenin de bunu tasdik ettiğini söylemektedir. Her şey insandır ve insana bağlıdır. İnsan kendini düzeltmedikçe, ona göre dünyada düzelmeyecektir.²⁴³

Balaban, Princeton Üniversitesi Biyoloji Profesörü Grand Conklin’in “Muhafazakarlık ile radikalizm veya biyoloji dili ile veraset ile tehalüf (variation) arasındaki niza, bugünkü biyolojide yine ateşlendi. Cemiyette din muhafazakârlığı,

²³⁹ Balaban, İlim İman Ahlak, s. 65.

²⁴⁰ Balaban, İlim İman Ahlak, s. 58-59.

²⁴¹ Mustafa Rahmi Balaban, “Tanrı Kitabında: Nura Kavuşma”, **Müslüman Sesi**, Cilt:3, Sayı: 44, s. 1-2; Balaban, İlim İman Ahlak, s. 60-62.

²⁴² <https://islamansiklopedisi.org.tr/arif>

²⁴³ Balaban, İlim İman Ahlak, s. 59-60.

müspet ilim radikalliği temsil ediyor. Bunların çok kere niza halinde bulunması şaşılacak bir şey değil.”²⁴⁴ sözlerini aktarır.

“İlim, duyu organları intibalarına dayanır, bilgiyi tasnif eder. Metodu: gözetim, deney, tamim yoludur. Maksadı: tabiat hadiselerini anlama, sınıflama, kontrol etmedir. Din ise, beşer üstü bir kuvvete veya kuvvetlere inanmaktadır. Bu kuvvetlerin tabiatüstü veya tabii olması, şahsi veya gayri şahsi olması meselesi muhtelif dinlere göre değişir.”²⁴⁵

Balaban’a göre dini ve ilmi yukarıda değinilmiş şekilde anlar isek, din ve ilmi o zaman aralarında olan anlaşmazlık ortadan tamamen kalkmış olacaktır.²⁴⁶ O, hayatın durağan değil sürekli değiştiğini ve geliştiğini vurgulamıştır. Değişim sadece bilim değil din, hayat ve bakış açımızdır. Değişmeyen tek şey ise hakikati aramaktır. O, bunu şu ifadelerle belirtir:

“İlmin yeni hakikatlerine karşı kalbini açık tutmak, bugünün dinidir. Böylece, din de, daimi bir tekâmül içindir. Donmuş, taşlaşmış değildir. Bugünkü din telakkimiz, nasıl dünkünün aynı değilse, geleceğinki de bugünün aynı olmayacaktır. Ebedi hakikat mazide bulunmuştur. Ebedi hakikat, bugünde bulunmuştur. Ebedi hakikat yarın da bulunacaktır. Dini böyle anlama, hem dinin kendisini geliştirir, hem dünyayı geliştirir.”²⁴⁷

Aynı şekilde fizik ilmine bakıldığında bugünkü hali ile otuz yıl önceki hali arasında farklılık görülmektedir. Bugünkü fiziğin hem daha geniş görümlü hem de daha az dogmatik olduğu görülmektedir. Aynı zamanda fizik eski fizik gibi, özünü bilmediği şeyi biliyorum diye çıkmadığı, savını ortaya koyduğu görülmektedir.²⁴⁸

Balaban’ın Allah hakkındaki düşünceleri de aynıdır. İnsan yedi yaşındayken algıladığı telakkisi başka, otuz yaşlarındayken algıladığı telakkisi başkadır. Bugün oluşturduğu telakkisi ile elbet eskiden çocukluğunda oluşturduğu telakkisi aynı olamaz. Elbette O’nu tam anlamıyla biliyoruz diyemeyiz. Ama asıl olan sonsuz olan o okyanusun kıyısına biraz daha sokulmak ve sezebilmektir.²⁴⁹

Akla dayanan, din ile hiçbir bağlantısı bulunmayan ahlâk anlayışını “laik ahlâk” diye ifade eden ve sosyal ahlâk olarak tanımlayan Balaban bu ahlâkın, “İnsanın kendisini

²⁴⁴ Balaban, İlim ve Din Ahengi 2, s. 3-4; Balaban, İlim İman Ahlak, s. 63.

²⁴⁵ Balaban, İlim İman Ahlak, s. 74.

²⁴⁶ Balaban, İlim ve Din Ahengi 2, s. 3-4; Balaban, İlim İman Ahlak, s. 76-80.

²⁴⁷ Balaban, İlim İman Ahlak, s. 151.

²⁴⁸ Balaban, İlim ve Din Birliği: İman ve Bugünkü İlim, s. 3-4; Balaban, İlim İman Ahlak, s. 155.

²⁴⁹ Balaban, İlim İman Ahlak, s. 156.

yaşadığı topluma uydurması, insanlara yararlı olması, toplum için hayatını feda edecek kadar görev duygusu taşımasıyla” ortaya çıkabileceğini düşünmektedir.²⁵⁰

Balaban’a göre laik ahlâk dine dayanmadan sadece akılla oluşan ahlâktır. Ona göre laik ve laik ahlâkı kuran kişi Sokrat’tır. Sokrat dine değil de akla dayanan bu sistemi oluşturmuştur. Onun felsefi düşüncüsü, bildiği şeylerden şüphe etmeyi gerektirir. Bağlı olduğu inanca göre doğru olduğunu sandığı gerçeklere kuşkuyla yaklaştığı an başladığını söylemektedir. O bu yaklaşımı şu biçimde dile getirmektedir: “Bildiğim tek şey, hiçbir şey bilmediğimdir.”²⁵¹ Sokrates’ten önce büyük filozoflar olan Thales, Heraklitus, Parmenides, Zeno, Pitagoras ve Empedokles’in daha çok doğa filozofu olarak yetiştiği görülmektedir. Sokrates ise bunları hoş ve güzel bulmasına rağmen o ağaçtan, taştan daha önemli bulduğu başka şeyin var olduğunu söylemektedir o da, akıldır.²⁵² Tarih boyunca yaşanan değişimlere ek olarak ahlâk anlayışının da aynı şekilde değişime uğradığı görülmektedir. Örneğin Eski Çağ’da ahlâk anlayışının daha çok neyi aramamız ve insanlarla olan ilişkilerimizde nasıl davranmamız gerektiği ile ilgilenen öğütçü ve kuralcı olduğu görülür. Orta Çağ’da daha çok din ağırlıklı öne çıktığı, Modern Çağ’da ise Kant’ın düşüncelerinin aktif olduğu görülmektedir. Kant’ın daha önce kabul edilmiş ahlâk kurallarını değiştirmeden rasyonel bir biçimde sistemleştirmeye gittiği kabul edilmektedir. Kant’ın düşüncesi Sokrates’in oluşturmak istediği sistemle ters düşmektedir. Kant’ın ahlâkının özü, bir davranışı ödev olduğunu bilerek yapmaktır. “Bir şeyi kişinin o şeye eğilimi olduğu ya da yapmayı arzuladığı için değil, yapması gerektiğini kabul ettiği için yapmasıdır.”²⁵³ Mesela borcu olan bir kişi, borcunu ödemesi gerektiğini hapse girme düşüncesi veya ödemeyi istemesi ile ahlâklı olunmadığı, bunun ahlâki yükümlülüğünü bilerek samimi olarak borcunu ödemesi gerektiğini düşünerek kabul etmesinin ahlâki olduğunu kabul ettiği görülmektedir. Kant’ın ahlâk düşüncesinin laik ahlâktan uzak, tamamen niyete bağlı ahlâk olduğu görülmektedir.²⁵⁴

²⁵⁰ Balaban, Tarih Boyunca Ahlak, s.51.

²⁵¹ Bedia Akarsu, “Sokrates’de Erdem Düşüncesi”. **Felsefe Arşivi**, s. 57-73.

²⁵² Tuğba Torun, “Ahlaki Bir Kavram Olarak “Erdem” in Tanımı ve Eğitim İlkeleri”, **In international congress on islamic education**, s. 122-123; Akarsu, Sokrates’de Erdem Düşüncesi, s. 57-73.

²⁵³ Balaban, Tarih Boyunca Ahlak, s.49; Kant, Immanuel, **Ahlak Metafizikinin Temellendirilmesi**, (Çev. İoanna Kuçuradi), Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları, Ankara, 2013, s. 52.

²⁵⁴ Balaban, Tarih Boyunca Ahlak, s. 5; <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/411707>

Balaban ahlâkın, felsefenin, dinin ve bilimin nihai gayesinin insanı hamlıktan çıkarıp olgunluğa ulaştırmak için en önemli unsur olduğunu belirtmektedir. Ona göre din sayesinde insanlar kendilerini mutlak bir kudretin hükümranlığı altında hissederler. O, imanlı insanın ümitli, iyimser ve cesaretli olacağını; imansız insanın ise karamsar olacağını düşünmektedir.

Akla verilen yer bakımından dinleri de karşılaştıran Balaban İslam ile Hristiyanlığı mukayese ettiğinde İncil'i daha çok mistik olarak düşünürken, Kur'an-ı Kerim'i akılcı görür. Balaban mistik olarak düşündüğü İncil'den akılcı Avrupa meydana geldiğini, akılcı olarak düşündüğü Kur'an-ı Kerim'den ise mistik bir İslam dünyası meydana geldiğini ifade etmektedir. Bunun sebebini şu şekilde açıklamaktadır: “Dokuzuncu asır ile on beşinci asır arasında İslam âlemi; din ile ilmi ve akıllı ahenkli bir halde tutabildi. Sonra ilim ve akla arka çevirerek mistisizme daldı ve Rönesans ile akıl ve ilim esaslarını bizim elimizden Avrupa kapı”. Balaban, sorunun sebepleri ve çözümünü kendi düşüncesi ve Türk düşünürlerin ifadelerini katarak açıklama yapmıştır:

“Akli yöntemlere dayanarak zekâyı yükseltmek, hukuka dayanmak ve dine dayanarak ahlâk ve toplumu yükseltmek gibi şeylerin hepsi İslamiyet'te vardır. Muasır medeniyet, ilim ve dinin muvazenesine dayanmaktadır. İlme arka çevirmek, kara softalıktır. Dine arka çevirmek materyalist softalıktır. Bir millet için her ikisi de büyük bir felakettir. Evet, iki buçuk asırdır Avrupa yollarında olduğumuz halde hala hedefe varamadık. Kara taassubun bundaki kötü tesiri büyük olmuştur. İki buçuk asırdır çektiklerimizin derin sebebi; ilmi zihniyeti hayatımıza intikal ettirememekten başka bir şey değildir. Bundan çektiklerimiz yetmiyormuş gibi, bunu yanına, bir de materyalist softalık taassubu ilave etmemeliyiz. İlim ve din ahengini mutlaka sağlamalıyız. İlk bakışta, Avrupa ağacının kökü değil, meyveleri gözümüze çarptı. Avrupa'da bir ilmi kökü olduğunu kavrayamadık. Çağdaş medeniyetin ve Avrupa'nın yolu şudur. Evvela milli ve dini müessese ve ananelerimizi çok iyi kavramak. Sonra muasır ilim, felsefe metot ve tekniğini o ananelerimizle kaynaştırmak. Bu da keskin bir zekâ ve çelik bir irade ister. Yoksa ne giyimdir, ne kuşamdır, ne apartmandır, ne asfalttır, ne beziktir ve ne de poker... Kur'an'ın ve İslam'ın özünü muasır ilim ve felsefe süzgecinden geçirerek şahsi ve içtimai hayat hakkında işte muasır ilim ve felsefenin dedikleri diye gençlerin gözleri önüne yaymak. Bu yapılmadığı takdirde gençliği israf etmiş ve güzel İslam dinini de kara cahillerin eline bırakmış oluruz.”²⁵⁵

Balaban hayvanların kendi irade ve hürriyetinin olmadığını, onlarda oluşan durumların insanlarda oluşan ahlâklılık ve ahlâksızlık anlayışı ile bir tutulamayacağını söylemektedir. İnsanların ahlâkı Balabana göre: “Kendisini

²⁵⁵ Mustafa Rahmi Balaban, “Ahlâkın Özü”, **Müslüman Sesi**, Cilt: 3, Sayı: 51, 1951, s. 4; Balaban, İlim ve Din Ahengi 2, s. 3.

içgüdülerinden kurtararak düşünce ve akıl ile kendine yeni bir ‘ben’ yapmak ile başlar. Bu yeni ben, egoizmden sıyrılmaya başlamış bir bendir. İnsanlık çemberinden içeri girmeye başlamış olan bu insanın ahlâkına; ilk insan ahlâkı denilir. Bu ilk insan nazarında cemiyet: aile ve kabile fertlerinden ibarettir. Cemiyet genişledikçe, içtimai ahlâk çemberi teşekkül etti.”²⁵⁶

²⁵⁶ Balaban, Tarih Boyunca Ahlak, s. 52-53.

4. SONUÇ

Mustafa Rahmi Balaban (1888-1954), Cumhuriyet döneminde, özellikle Atatürk ve İnönü dönemlerinde İzmir’de felsefe grubu alanında etkili çalışmalar yapmıştır. O, ansiklopedik bilgi yayma anlayışının son temsilcilerindendir. O, Türk insanının yetişmesi, gelişmesi ve Türk kültürünün yükselmesini amaçlamış bir aydındır.

Mustafa Rahmi Balaban’ın çalışmaları din, ahlâk ve eğitim üzerinedir. Onun din hakkında görüşlerinin mutlak bir din üzerinden yürümediğini semavi dinlerin hepsini aynı kökten beslenen dallar olarak kabul ettiğini görülmektedir. Din duygusunun tüm insanlar için hali hazırda doğuştan geldiğini savunması yani inancı fitri kabul etmesi de önemlidir.

Balaban İslam dinini, insanları iyiliğe ve mutluluğa ulaştıran bir yol olarak sunması ve bu mutluluğa ulaşmanın topluma faydalı birey olmaktan geçtiğini söylemesi dikkat çekicidir.

Ahlâk’tan bahsederken kişinin bireysel, ailevi, milli, insani, ilahi, kusursuz, gönüllü olarak tüm görevleri yerine getirmesi üzerinde duran Balaban, mutlu insanın erdemli insan olduğunu dile getirmektedir. Ona göre insan, zenginliğin ve bilginin yanında ahlâki erdemlere de sahip olmalıdır. İşte bu sayede asıl mutluluğa erişilebilecektir.

Balaban, insanın, hayatını içinde yaşadığı toplumun hayatına uyarlaması gerektiğine inanmaktadır. Aksi takdirde toplumsal düzen bozulur. Toplumsal düzen bozulduğunda başkaları da zarar görür. Kişinin, ulusunun örf ve âdetlerini bilmesi, bu âdetleri inkâr etmemesi ve hor görmemesi de düşünürümüzün öne çıkardığı noktalardandır.

Ona göre bütün tek tanrılı dinlerde ahlâki ilkeler aynıdır. Bütün dinler fakirlere yardım etmeyi gerektirir ve hırsızlığı yasaklar. İnsanlıkta giderek daha fazla ahlâki birliğe doğru ilerlemektedir. Balaban, ahlâk bilincinin bireylerin ve toplumların yaşamıyla değişmediğini, tam tersine dış etkenlerin neden olduğu rahatsızlıkların

etkisine rağmen vicdanın genel ve sabit bir yasaya göre yavaş yavaş geliştiğinin söylenebileceğini vurgulamaktadır.

Ona göre ahlâk, mümkün olduğu kadar ruhun ve insanlığın olgunluğuna hizmet etmekle ilgilidir. Bu hizmet, eylem ve davranışlarımızda bencillikten ve iyilikseverlikten uzaklaştığımızda gerçekleşir. Mustafa Rahmi'nin ortaya koymaya çalıştığı ahlâk anlayışı, tüm dinleri kapsayan, insanların ve toplumun mutluluğunu hedefleyen bir ahlâk anlayışıdır. Bu nedenle ilk dönem filozoflarından başlayarak, düşüncelerini dile getirmiş ve ilahi dinlerin ve modern düşünürlerin ahlâki ilkelerine atıfta bulunmuştur. Özellikle makalelerinde İslam dininin ahlâk üzerindeki öneminden ve İslam âlimlerinin ahlâk konusundaki düşüncelerinden sık sık söz etmiştir. Bu anlamda Balaban'ın ilahi dinleri, filozofların düşüncelerini, psikoloji ve eğitim bilimlerini ahlâki fikirlerini haklı çıkarmak için kullandığı anlaşılmaktadır.

KAYNAKLAR

- Ağaoğlu, M. (2018). *Stoa felsefesinde fizik ve etik: mutluluğun yolu olarak stoacı erdem*. Çizgi Kitabevi.
- Akarsu, B. (1962). Sokrates'de erdem düşüncesi. *Felsefe Arşivi*, 57-73.
- Akarsu, B. (1982). *Ahlak öğretileri*. Remzi Kitabevi.
- Akbulut, T. (2001). *Mustafa Rahmi Balaban'ın eğitim, din ve din eğitimiyle ilgili görüşleri*. [Doktora Tezi]. Marmara Üniversitesi.
- Akseki, A.H. (1991). *Ahlâk ilmi ve islam ahlâkı - ahlâk dersleri*. Nur Yayınları.
- Arslan, A. (1994). *Felsefeye giriş*. Vadi Yayınları.
- Aydın, M. (1989). Ahlak. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 2, 10-12.
- Aydın, M. (2000). *Alemde Allah'a*. Ufuk Kitapları.
- Balaban, M. R. (1920). *Gazi Paşa Hazretlerinin maarif umdesi ve asri terbiye ve maarif*. Matbuat ve İstihbarat Matbaası.
- Balaban, M. R. (1953). Dinî hayatın amaçları-2. *Müslüman Sesi*, c, 5.y
- Balaban, M. R. (1953). Musa Carullah, 1875-1949; Hayatı, felsefesinden birkaç çizgi, Eserleri. *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, I/1-4, 173, 178.
- Balaban, M.R. (1934). *İlk mekteplerde ruhi tetkikler*. Gayret Kitabevi.
- Balaban, M.R. (1947). *Filozoflarla birer saat: muhtasar felsefe tarihi*. Gayret Kitabevi.
- Balaban, M.R. (1948). Ruhîyet bakımından din. *Müslüman Sesi*,1(1), 4.
- Balaban, M.R. (1949). Din terbiyesi hakkında sayın başbakan konuşmaları. *Müslüman Sesi*, 1(18), 5.
- Balaban, M.R. (1949). Din. *Müslüman Sesi*,1(13), 3.
- Balaban, M.R. (1949). İnsanın aslı ve görevi hakkında (yung) ile İslam tasavvufu arasındaki görüş birliği. *Müslüman Sesi*,2(20), 4.
- Balaban, M.R. (1949). *Tarih boyunca ahlâk*. Gayret Kitabevi.
- Balaban, M.R. (1950). Tanrı kitabından: ne verirsen elinle o gider seninle. *Müslüman Sesi*,2(28), 3.
- Balaban, M.R. (1951). Ahlak mı zeka mı. *Müslüman Sesi*,3(46), 4.

- Balaban, M.R. (1951). Ahlakın özü. *Müslüman Sesi*,3(51), 4.
- Balaban, M.R. (1951). İslamlığın içtimai emirleri. *Müslüman Sesi*,4(52), 2.
- Balaban, M.R. (1951). Kur'anı Kerim ve Hazret-i Muhammed. *Müslüman Sesi*,3(43), 4.
- Balaban, M.R. (1951). Tanrı kitabından: öğütler. *Müslüman Sesi*,3(41), 2.
- Balaban, M.R. (1952). Din ve terbiye. *Müslüman Sesi*,4(589), 6.
- Balaban, M.R. (1952). İlim ve din ahengi 2. *Müslüman Sesi*,4, 6.
- Balaban, M.R. (1952). İlim ve din birliği: iman ve bugünkü ilim. *Müslüman Sesi*,4(20), 3.
- Balaban, M.R. (1952). İslam dininin özü. *Müslüman Sesi*,4(63), 2.
- Balaban, M.R. (1952). Semavî dinlerde müşterek nokta. *Müslüman Sesi*,4(66), 1.
- Balaban, M.R. (1969). *Son asrın ilim ve fen adamlarına göre ilim-ahlâk-iman*. Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Balaban, M.R. (1979). *Son asrın ilim ve fen adamlarına göre ilim-ahlâk-iman*. Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Bolay, S.H. (2004). *Felsefeye giriş*. Akçağ Yayınları.
- Cevizci, A. (2002). *Etiğe giriş*. Paradigma Yayınları.
- Claparède, E. (1923). *Çocuk ruhiyatı ve tecrübi pedagoji*. (Çeviren: Mustafa Rahmi Balaban). Gayret Kitabevi.
- Çakır, S. (1992). *Meşrutiyet devri kadınlarının aile arayışı*. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu.
- Çetinkaya, B.A. (2019). *İslam felsefesi el kitabı*. Grafiker Yayınları.
- Descartes, (2013). *Yöntem üzerine konuşma*. (Çeviren: Murat Erşen). Say Yay.
- Deylemî, (1986). *el-Firdevs bi-Me'sûri'l-Hitâb*. Beyrut.
- Ertan, V. (1992). Balaban. *TDV İslam Ansiklopedisi*,1, 1.
- Gökalep, Z. (1918). *Türkleşme, İslâmlaşma, muasırlaşmak*. Ötüken.
- Güneş, B. (2019). *Mustafa Rahmi Balaban'ın çocuk edebiyatı ile ilgili eserleri üzerine bir araştırma*. [Yüksek Lisans Tezi]. Balıkesir Üniversitesi.
- Gürsoy, K. (2003). Laiklik. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 27, 60-62.

- Heinemann, F. (1997). *Günümüzde felsefe disiplinleri*. (Çeviren: Özlem Doğan). İnkılap Yayınları.
- İleri, C.N. (1913). *Kadınlarımız*. Matbaa-ı İctihad.
- Kalın, F. (2012). *Rudolf Otto'da din, kutsallık ve mistik tecrübe*. [Doktora Tezi]. Atatürk Üniversitesi.
- Kant, I. (2002). *Pratik usun eleştirisi*. (Çeviren: İ. Zeki Eyüpoğlu). Say Yayınları.
- Özbaydar, S. (1973). Cumhuriyetin ilk 50 yılında Türkiye'de psikoloji. *Cumhuriyetin 50. Yılına Armağan*, İstanbul.
- Özyüksel, H. (2016). *Mustafa Rahmi Balaban'ın Türk psikoloji tarihindeki yeri*. [Yüksek Lisans Tezi]. Ankara Üniversitesi.
- Sinanoğlu, M. (2000). İman. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 22, 216-219.
- Soykan, Ö. N. (2007). *Genel geçer bir ahlâk olanaklı mıdır*. Değerler Eğitim Merkezi Yayınları.
- Şahin, M. (2005). *Hayatı ve düşünceleri ile Mustafa Rahmi Balaban*. Phoenix Yayınları.
- Tümer, G. (1994). Din. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 9, 328-330.
- Uludağ, S. (1991). Amel. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 3, 16-20.